ทวิลักษณ์พัฒนาการทางการเมืองของเมืองขุขันธ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25[i]

บริพัตร อินปาต๊ะ[1] วุฒิชัย นาคเขียว[1] ศิริวุฒิ วรรณทอง[1] และ ธันยพงศ์ สารรัตน์[2]*

[1] คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ ประเทศไทย

[2] คณะครุศาสตร์และการพัฒนามนุษย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ ประเทศไทย

The Duality of Khukhan's Political Development during the 19th- 20th Centuries

Boripat Inpata[1]*, Wuttichai Nakkiew[1], Siriwuth Wannathong[1], and Thanyapong Sararat[2]

[1] Faculty of Humanities and Social Sciences, Sisaket Rajabhat University, Thailand

[2] Faculty of Education and Human development, Sisaket Rajabhat University, Thailand

Article Info

Research Article

Article History:

Received 2 October 2025

Revised 24 November 2025

Accepted 2 December 2025

คำสำคัญ

ขุขันธ์

ชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐ

การเมืองอุษาคเนย์ยุคจารีต

ทวิลักษณ์

* Corresponding author

E-mail address:

ninetails304@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการเสนอว่า ลักษณะภูมิศาสตร์ของพื้นที่ขุขันธ์ที่ตั้งอยู่บนที่ราบใกล้แนวทิวเขาพนมดงรักทำให้รูปแบบการดำเนินชีวิตและการสร้างสังคมของขุขันธ์มีลักษณะทวิลักษณ์ รูปแบบดังกล่าวทำให้ชุมชนในพื้นที่ของขุขันธ์ปรากฏออกมาทั้งรูปแบบของชุมชนเมือง ขณะเดียวกันก็มีชุมชนในลักษณะของผู้หลีกหนีรัฐปรากฏควบคู่กัน แต่รูปแบบการตั้งชุมชนและการดำเนินกิจการทางการเมืองในท้องที่เกิดความเปลี่ยนแปลงภายใต้การสลายตัวของหน่วยการเมืองขนาดใหญ่ที่เกิดขึ้นราวช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 และนำไปสู่สภาพสุญญากาศทางการเมืองในพื้นที่ ซึ่งทำให้ชุมชนเมืองหดตัวลง แต่เปิดโอกาสให้ชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐขยายตัวขึ้น จุดเปลี่ยนสำคัญอีกจังหวะหนึ่งสำหรับท้องที่คือการขยายอิทธิพลของสยามที่เข้ามาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ส่งผลให้เกิดการสถาปนาเมืองขุขันธ์ในรูปแบบศักดินาเพื่อควบคุมพื้นที่ แต่ด้วยสภาพรูปแบบทางการเมืองของท้องที่ที่แต่เดิมไม่เอื้อให้กลุ่มชนชั้นนำกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งมีอำนาจอย่างล้นพ้นเหนือกลุ่มอื่น จึงทำให้กิจการทางการเมืองของขุขันธ์มีปัญหาความขัดแย้งภายในและความคลุมเครือในพื้นที่ทางอำนาจ หลังสงครามคราวเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เมื่อสยามพยายามเข้ามากระชับอำนาจเพื่อรักษาผลประโยชน์ในท้องที่มากขึ้น อำนาจทางการเมืองและการดำเนินกิจการของขุขันธ์จึงเริ่มเป็นระบบระเบียบที่ชัดเจน ถือเป็นการปรับเปลี่ยนรูปแบบอำนาจภายในของขุขันธ์และทำให้ขุขันธ์กลายเป็นบูรณภาพเดียวกันกับสยามอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น นำไปสู่กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในลักษณะเดียวกันกับหัวเมืองอื่นในพื้นที่ภาคอีสานของไทย

[i] บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง "การศึกษาประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และชุมชนโบราณ เพื่อพัฒนาเส้นทางการท่องเที่ยวตามแนวทิวเขาพนมดงรัก จ. ศรีสะเกษ" โดยได้รับทุนสนับสนุนจากงบประมาณแผ่นดินด้าน ววน. ประเภท Basic research ประจำปีงบประมาณ 2568 (สัญญา มรภ.ศก. เลขที่ ววน. 024/2568)

Keywords:
Khukhan,
State-Evading Society,
pre–modern Southeast Asian politics,
duality

Abstract

This article aims to study the political development of Khukhan and tries to understand the history of the area through James C. Scott's idea of State Evasion. The article suggests that the geography of the Khukhan area, which is located on a plain next to the Phanom Dongrek mountain range, had influenced the habitat and social development of its population into a form of duality. While there were a variety of cities, there also existed state–evading societies inhabiting the area. The political changes in the region around the 14th century led the area into a vacuum of power, which dwarfed the city communities but empowered the state–evading societies, resulting in a fragmented political landscape without a single group of dominant local rulers. When Siam expanded its influence in the region around the late 19th century and endowed Khukhan as a feudal city to control the area, this element of duality caused the politics of Khukhan to become fragmented and ambiguous. Stability began to emerge when Siam sought to tighten its grip on power after Anuwong's war. The process gave more power to the ruler of Khukhan but also led to the assimilation into Siam, like other cities in Northeastern Thailand.

1. บทนำ

"ขุขันธ์" ในนิยามของงานศึกษาชิ้นนี้ คือ หน่วยทางการเมืองซึ่งมีพื้นที่ในอาณาบริเวณของจังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน โดยพื้นที่ทางอำนาจของขุขันธ์ในบางช่วงในพุทธศตวรรษที่ 25 จะครอบคลุมไปถึงบางส่วนของจังหวัดอุบลราชธานีในพื้นที่อำเภอเดชอุดมและพื้นที่เมืองมะลูไพร หรือมโนไพรในประเทศกัมพูชา แต่เป็นที่เข้าใจและรับทราบกันว่า ศูนย์กลางทางอำนาจโดยหลักตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 จะกระจุกตัวอยู่ในพื้นที่ของอำเภอขุขันธ์และอำเภอรายรอบในจังหวัดศรีสะเกษ คือตั้งแต่เขตแนวทิวเขาพนมดงรักเรื่อยลงมายังเขตที่ราบตามลำน้ำต่าง ๆ ทางทิศใต้ของลำน้ำมูลของจังหวัดศรีสะเกษ เอกสารประวัติศาสตร์ของไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 จะเรียกชื่อพื้นที่ทางอำนาจของขุขันธ์ ซึ่งใกล้ชิดทั้งในแง่ภูมิศาสตร์ การเมือง และชาติพันธุ์กับกลุ่มการเมืองในอีสานใต้อย่างสังขะและสุรินทร์ ภายใต้ชื่อเรียกโดยรวมว่า "เขมรป่าดง" โดยเป็นการเรียกตามเอกสารประวัติศาสตร์ของไทยในช่วงต้นรัตนโกสินทร์อีกชั้นหนึ่ง แต่การศึกษาเกี่ยวกับเมืองขุขันธ์ที่ผ่านมาพยายามชี้ให้เห็นว่าพัฒนาการทางการเมืองของเมืองขุขันธ์มักดำเนินไปภายใต้กรอบการพิจารณาจากมุมของส่วนกลาง ค่อนข้างละเลยที่จะพิจารณาพลวัตภายในของพื้นที่ โดยเฉพาะปัจจัยทางภูมิศาสตร์ พลเมือง และความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ ที่มีอิทธิพลต่อพลวัตทางประวัติศาสตร์ของเมืองขุขันธ์เอง โดยเฉพาะสถานะของความเป็นรัฐหรือความเป็นเมืองที่ถูกสร้างขึ้นภายใต้อำนาจสยามในพุทธศตวรรษที่ 24-25

การศึกษาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างหัวเมืองอีสานกับศูนย์กลางอำนาจสยามในยุคก่อนสมัยใหม่ เป็นประเด็นที่นักวิชาการให้ความสนใจตั้งแต่ก่อนทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เช่น งานชิ้นสำคัญของเติม วิพากษ์พจนกิจ เรื่อง *ประวัติศาสตร์อีสาน*[1] ที่พยายามชี้ให้เห็นว่าภายใต้การครองอำนาจของสยามนั้น หัวเมืองอีสานแต่ละแห่งมีกลุ่มอำนาจดั้งเดิมสืบทอดวัฒนธรรมการปกครองมาจากฝั่งลาว โดยมีระเบียบการจัดสรรอำนาจที่นิยมเรียกว่า "อาญาสี่" เป็นแกนหลักของการปกครอง ภายใต้อำนาจดั้งเดิมเหล่านี้เจ้าเมืองมักมีกระบวนการสร้างเครือข่ายเฉพาะของตน ไม่ได้อิงกับระบบศักดินาตามจักรวาลการปกครองของราชสำนักสยามในส่วนกลาง จึงทำให้หัวเมืองในภาคอีสานมีอิสระในการบริหารอำนาจ และการควบคุมประชากรในพื้นที่ที่ตนปกครอง แต่ภายใต้ความเป็นอิสระดังกล่าว หัวเมืองอีสานจำเป็นต้องยอมรับอำนาจโดยการส่งราชบรรณาการให้สยามตามเวลาที่กำหนด เพื่อแสดงความสวามิภักดิ์ในฐานะอำนาจที่เหนือกว่าบนความสัมพันธ์อันไม่เท่าเทียมกันระหว่างเจ้าสยามกับเจ้าหัวเมืองประเทศราช ทำนองเดียวกันกับวิธีการปฏิบัติกับหัวเมืองในพื้นที่อื่น ๆ เช่น ล้านนา เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ และกัมพูชา เป็นต้น

[1] เติม วิพากษ์พจนกิจ, *ประวัติศาสตร์อีสาน*, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557).

แนวทางการปฏิบัติที่ดำเนินกันโดยอนุโลมเช่นนี้ ก่อนการปฏิรูปการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 สยามมอบอำนาจให้หัวเมืองหลักอย่างนครราชสีมาเป็นผู้ควบคุมหัวเมืองอีสาน ไพฑูรย์ มีกุศล พบว่าราชสำนักกรุงเทพฯ ยังอนุญาตให้อีสานใช้ทำเนียบราชการดังที่เคยปฏิบัติสืบต่อกันมาแต่โบราณ ทั้งในรูปแบบการปกครองและการศาล การเก็บส่วยสาอากร และเครื่องราชบรรณาการ แสดงให้เห็นว่าก่อนการปฏิรูปการเมืองการเมืองการปกครองในทศวรรษ 2440 สยามไม่ได้เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องกับการปกครองหัวเมืองภายใน เพราะในการตั้งทำเนียบข้าราชการหัวเมือง ก็ยังคงอนุโลมให้มีอยู่เช่นเดิม ส่วนเจ้าเมืองที่ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ก็มีอำนาจปกครองดูแลราษฎรในเมืองที่ตนปกครองอยู่อย่างเต็มที่[2]

แต่การที่สยามปล่อยให้หัวเมืองอีสานดำเนินการปกครองไปอย่างมีอิสระเช่นนี้น่าจะมีผลมาจากสงครามเมื่อสมัยกรุงธนบุรีที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงโจมตีลาวจนกระทั่งแตกพ่าย ทำให้ผู้คนในท้องที่ต้องแตกซ่านไปในภูเขาหรือบางกลุ่มอพยพเข้าไปอยู่ในเมืองร้าง นงลักษณ์ ลิ้มศิริ พบว่าเมื่อพระเจ้าตากเอาใจออกห่างไปนิยมกิจกรรมทางศาสนามากกว่าการปกครอง ทำให้ผู้คนในพื้นที่อีสานถูกควบคุมผ่านอำนาจส่วนกลางอย่างหลวม ๆ และค่อนข้างมีอิสระในตัวเอง จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ 1 ที่พยายามใช้นโยบายให้เจ้าพระยาเมืองเกลี้ยกล่อมผู้คนรวมตัวเป็นชุมชนขึ้นและโปรดแต่งตั้งเจ้าพระยาเมืองนั้นขึ้นเป็นผู้ปกครอง โดยตั้งเป็นเมืองขึ้น อนุญาตให้ปกครองตามระบบอาญาสี่ตามที่เคยใช้ในลาวมาแต่เดิม[3]

กระทั่งเข้าสู่การปกครองของสยามในรัชกาลที่ 2-3 อุราลักษณ์ สิถิรบุตร[4] ได้ชี้ให้เห็นว่าปัจจัยที่สยามยอมให้อีสานมีอิสระ เพราะมีเหตุจำเป็นต้องรับมือกับปัญหาภายนอกอื่นที่สำคัญมากกว่า คือ การเผชิญภัยสงครามทางตะวันตกกับพม่า ญวนในเขมร และภัยคุกคามจากอังกฤษที่พยายามเข้าแทรกแซงกิจการภายใน โดยเฉพาะกรณีการสู้รบกับญวนในกัมพูชาที่จำเป็นต้องประณีประนอมกับเจ้าเมืองอีสาน โดยการให้อำนาจการบริหารพื้นที่แก่เจ้าเมือง เพราะเกรงว่าญวนจะเข้ามามีอิทธิพลในพื้นที่หัวเมืองตะวันออก หัวเมืองอีสานต้องมีอิสระในการปกครองตนเองพอ ๆ กับเป็นหัวเมืองประเทศราชที่คอยสอดส่องไม่ให้เวียดนามเข้ามาในฝั่งหัวเมืองตะวันออกได้ โดยเฉพาะในพื้นที่พรมแดนติดกับเขมรและญวน การเผชิญภัยสงครามในช่วงเวลานี้จึงทำให้การควบคุมหัวเมืองอีสานของสยาม เป็นไปอย่างประณีประนอมและมีอิสระ เพื่อรักษาผลประโยชน์ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งมีทรัพยากรจำนวนมาก รวมไปถึงการเก็บส่วยสาอากรและการเกณฑ์แรงงานด้วย

---

[2] ไพฑูรย์ มีกุศล, *การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436-2453* (ม.ป.ท.: หน่วยศึกษานิเทศก์กรมฝึกหัดครู, 2517), 5-19.

[3] นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, "ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), 19-20.

[4] อุราลักษณ์ สิถิรบุตร, "มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 30-33.

Charles F. Keyes พยายามย้ำให้เห็นเพิ่มเติมอีกว่าพื้นที่หัวเมืองอีสานยุคก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นพื้นที่ที่ราชสำนักกรุงเทพฯ ไม่ได้ให้ความสนใจมากนัก เพราะเป็นพื้นที่ในลักษณะรัฐกันชนระหว่างอำนาจสยาม ลาว และกัมพูชา ทั้งนี้แม้สยามจะสามารถเข้ามาควบคุมพื้นที่นี้ได้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 แต่ก็ปล่อยให้หัวเมืองอีสานสามารถปกครองกันเองอย่างค่อนข้างมีอิสระ[5] คล้ายกันกับข้อเสนอหลักในบทความของประวิทย์ สายสงวนวงศ์ ที่มองว่าพื้นที่อีสานก่อนหน้าพุทธศตวรรษที่ 24 ไม่ได้เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรใดอย่างชัดเจน รวมทั้งชี้ให้เห็นถึงบทบาทของสยามในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ที่พยายามขยายอำนาจผ่านการสนับสนุนการตั้งเมืองต่าง ๆ ในพื้นที่ภาคอีสานของไทย[6] รวมถึงมีความพยายามกระชับอำนาจเพิ่มขึ้นในช่วงหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ (พ.ศ. 2369-2371)[7]

อย่างไรก็ดี แม้งานศึกษาเหล่านี้ให้ภาพความสัมพันธ์และตำแหน่งแห่งที่ในยุคจารีตระหว่างราชสำนักกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในภาคอีสานต่าง ๆ ที่ค่อนข้างชัดเจน แต่ภายใต้คำอธิบายดังกล่าว เป็นลักษณะของการมองประวัติศาสตร์พื้นที่แบบเหมารวม ทำให้ภาพพลวัตทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นในบางพื้นที่ถูกพิจารณาอย่างผิวเผิน ทั้ง ๆ ที่ในข้อเท็จจริงพบว่ายังมีความจำเพาะของพื้นที่แต่ละแห่งดำรงอยู่ โดยเฉพาะผู้คนที่อาศัยติดกับภูเขาที่พบวิถีชีวิตดำเนินไปอย่างไม่แน่นอน คนเหล่านี้เคลื่อนที่ไปมาไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ ไม่มีหลักแหล่งตายตัว แต่มีเป้าหมายสำคัญคือการปฏิเสธการถูกปกครองโดยรัฐในพื้นที่ราบ[8] ดังนั้น แม้ภาพรวมของคำอธิบายเกี่ยวกับพัฒนาการและความสัมพันธ์จะสามารถอธิบายโดยสังเขปได้ในลักษณะเดียวกัน หรือในจุดสิ้นสุดเมื่ออำนาจของส่วนกลางเข้ามาแทรกแซงอย่างสมบูรณ์ด้วยปัจจัยการปฏิรูปการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่ในแง่พัฒนาการในระดับย่อยในแต่ละพื้นที่ พบว่ายังคงมีปัจจัยที่ส่งผลต่อพลวัตการพัฒนาหรือการดำเนินกิจกรรมทางการเมืองที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะในพื้นที่ซึ่งมีปัจจัยทางภูมิศาสตร์ พลเมือง และความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์เป็นปัจจัยสำคัญต่อระบบการปกครอง

บทความวิจัยนี้ได้รับแรงบันดาลใจจากทฤษฎีทางสังคมและการเมืองของชุมชนผู้อาศัยบนพื้นที่สูงภายใต้หลักคิดการ “หลีกหนีรัฐ” ของ Jame C. Scott โดยนำมาปรับใช้เพื่อพิจารณาโครงสร้างทางการเมืองของพื้นที่ในอำนาจของขุขันธ์ ซึ่งมีลักษณะภูมิศาสตร์ตั้งอยู่

---

[5] ชาร์ลส์ เอฟ. คายส์, *อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย*, แปลโดย รัตนา โตสกุล, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2566), 36-38.

[6] ประวิทย์ สายสงวนวงศ์, “การขยายอิทธิพลและการสนับสนุนตั้งเมืองของสยามในพื้นที่อีสานต้นพุทธศตวรรษที่ 24,” *วารสารประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ* 45, ฉ. 1 (มกราคม-ธันวาคม 2563): 1-18.

[7] ประวิทย์ สายสงวนวงศ์, “การกระชับอำนาจของสยามในพื้นที่อีสานหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369,” *วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี* 15, ฉ. 3 (กันยายน-ธันวาคม 2567): 139-154.

[8] เก่งกิจ กิตติเรียงลาภ, “รัฐกูเกลี่ยดมึง! (จาก) Pirre Clastres และ Jame C. Scott (ถึงธเนศ วงศ์ยานนาวา),” ใน *ครอบครัวจินตกรรม: บทวิเคราะห์ว่าด้วยชุมชน การปกครอง และรัฐ*, บรรณาธิการโดย ธเนศ วงศ์ยานนาวา (กรุงเทพฯ: Illuminations Editions, 2561), 167-168.

บนที่ราบใกล้แนวทิวเขาพนมดงรัก ทำให้รูปแบบการดำเนินชีวิตและการสร้างสังคมของขุขันธ์มีลักษณะทวิลักษณ์ รูปแบบดังกล่าวทำให้ชุมชนในพื้นที่ของขุขันธ์ปรากฏออกมาทั้งรูปแบบของชุมชนเมืองคล้ายลักษณะชุมชนทั่วไปในพื้นที่ราบ และชุมชนในลักษณะที่หลีกหนีรัฐของผู้อาศัยตามแนวทิวเขาปรากฏควบคู่กัน แต่รูปแบบการตั้งชุมชนและการดำเนินกิจการทางการเมืองต่าง ๆ ในท้องที่มีความเปลี่ยนแปลงภายใต้การสลายตัวของหน่วยการเมืองขนาดใหญ่ที่เกิดขึ้นราวช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 และนำไปสู่สภาพสุญญากาศทางการเมืองในพื้นที่ ทำให้ชุมชนเมืองหดตัวลง แต่เปิดโอกาสให้ชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐขยายตัวขึ้น จุดเปลี่ยนสำคัญอีกจังหวะหนึ่งสำหรับท้องที่คือการขยายอิทธิพลของสยามเข้ามาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ส่งผลให้เกิดการสถาปนาเมืองขุขันธ์ในรูปแบบศักดินาเพื่อควบคุมพื้นที่ ด้วยสภาพรูปแบบทางการเมืองของท้องที่ที่แต่เดิมไม่เอื้อให้กลุ่มชนชั้นนำกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งมีอำนาจอย่างล้นพ้นเหนือกลุ่มอื่น จึงทำให้กิจการทางการเมืองของขุขันธ์มีปัญหาความขัดแย้งภายในและความคลุมเครือในพื้นที่ทางอำนาจ หลังสงครามคราวเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เมื่อสยามพยายามเข้ามากระชับอำนาจเพื่อรักษาผลประโยชน์ในท้องที่มากขึ้น อำนาจทางการเมืองและการดำเนินกิจการของขุขันธ์จึงเริ่มเป็นระบบระเบียบที่ชัดเจน ถือเป็นการปรับเปลี่ยนรูปแบบอำนาจภายในของขุขันธ์ใหม่โดยสิ้นเชิง การจัดการดังกล่าวทำให้ขุขันธ์กลายเป็นบูรณภาพเดียวกันกับสยามอย่างชัดเจนยิ่งขึ้น นำไปสู่กระบวนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในลักษณะเดียวกันกับหัวเมืองอื่นในพื้นที่ภาคอีสานของไทยต่อไป

2. ชุมชนและคนหลีกหนีรัฐในขุขันธ์ : พัฒนาการและการอนุมานเทียบเคียง

ในแง่ประวัติศาสตร์ของพื้นที่ บริเวณที่เป็นอำเภอขุขันธ์และอำเภอใกล้เคียงในจังหวัดศรีสะเกษเคยเป็นเขตพื้นที่ที่ได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากหลายแหล่ง โครงสร้างผังชุมชนลักษณะวงกลมหรือวงรีที่มีคูน้ำล้อมรอบหลักฐานทางโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ภาพเขียนเชิงผาและหลุมฝังศพยุคก่อนประวัติศาสตร์ รวมถึงหลักฐานโบราณคดีในยุคประวัติศาสตร์ เช่น ใบเสมาซึ่งทำจากศิลาแลงและหินทราย บ่งชี้ว่ามีการอยู่อาศัยและมีพัฒนาการของผู้คนในพื้นที่บริเวณดังกล่าวมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 15 แล้ว

หลักฐานเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของชุมชนในพื้นที่ขุขันธ์และบริเวณแนวทิวเขาพนมดงรักในจังหวัดศรีษะเกษ ปรากฏชัดเจนมากยิ่งขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 พร้อมกับการมาของวัฒนธรรมจากเขมรโบราณ พื้นที่ดังกล่าวปรากฏการสร้างปราสาทขึ้นหลายแห่งและปรากฏจารึกที่แสดงถึงพระราชโองการของกษัตริย์เขมรและการกัลปนาที่ดินของผู้ปกครองท้องถิ่นอยู่หลายหลัก เช่น จารึกสระกำแพงใหญ่ในพุทธศตวรรษที่ 15 กล่าวถึงการกัลปนาคน

ให้กับกัมรเตงชคตศรีพฤทเธศวร[9] อำนาจนำของวัฒนธรรมเขมรโบราณในพื้นที่น่าจะมีอยู่อย่างต่อเนื่องจนถึงอย่างน้อยในพุทธศตวรรษที่ 17 เพราะยังปรากฏร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีในรูปแบบของฐานรูปเคารพ อโรคยาศาล และจารึกกัลปนาในพุทธศาสนาปรากฏกระจายตัวอยู่ทั่วไปในพื้นที่

ในบางแห่ง แม้ร่องรอยศาสนสถานขนาดใหญ่จะไม่ปรากฏหลงเหลือให้เห็นในปัจจุบันแล้ว แต่ยังคงมีโครงสร้างอาคารที่ทำจากศิลาแลง เศษชิ้นส่วนปูนปั้น และชิ้นส่วนรูปเคารพกระจายตัวอยู่ทั้งในอำเภอภูสิงห์ ขุนหาญ กันทรลักษ์ และขุขันธ์ การปรากฏหลักฐานการมีอยู่ของวัฒนธรรมเขมร โดยเฉพาะในแง่ของศาสนสถาน รูปเคารพ เศษกระเบื้องดินเผา และจารึกกัลปนา ชี้ให้เห็นว่า พื้นที่เหล่านี้เคยเป็นชุมชนเมืองมาก่อน โดยอาจเป็นชุมชนที่เกิดขึ้นเพื่อสนับสนุนศาสนสถาน หรืออาจเป็นเมืองที่เกิดขึ้นเพื่อควบคุมเส้นทางหรือทรัพยากร ซึ่งมีความสัมพันธ์กันกับเครือข่ายชุมชนในวัฒนธรรมเขมรในอีสานใต้และเขตที่ราบโตนเลสาบในเมืองพระนคร

อย่างไรก็ตาม สังคมในลักษณะ “ชุมชนเมือง” อาจไม่ใช่รูปแบบการดำรงอยู่แบบเดียวที่ปรากฏในพื้นที่ของขุขันธ์และอำเภอรายรอบในจังหวัดศรีสะเกษตามแนวทิวเขาพนมดงรัก เพราะหากอ้างตามจารึกปราสาทพระวิหาร 4 ที่ระบุถึงชุมชนตามแนวป่าที่มี *“ผู้ที่ย้ายถิ่นดุจช้างเรียกว่า อิสสะ...”*[10] และการกล่าวถึงกลุ่มคนในท้องที่ที่ถูกเรียกว่า *“ชนผิวดำ”*[11] แล้ว จะพบว่ามีนัยของความเป็นอื่นปรากฏอยู่ในลักษณะคำด้วย โดยกลุ่มคนที่ถูกกล่าวถึงเหล่านี้อาจมีการดำรงชีวิตในลักษณะของผู้ “หลีกหนีรัฐ” (State Evasion) ตามนิยามของ James C. Scott

Scott อธิบายแนวคิดเกี่ยวกับผู้หลีกหนีรัฐในงานชิ้นสำคัญ คือ *“The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia”* โดยมีความหมายถึงกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ซึ่งยากต่อการเข้าถึงต่าง ๆ เช่น ชาวคอซแซค เบอร์เบอร์ และโดยเฉพาะกลุ่มคนในโซเมีย (Zomia) ที่ Scott อธิบายขยายความเพิ่มจากคำของ Willem van Schindel ให้หมายความครอบคลุมถึงพื้นที่ภูเขาในอาณาบริเวณของจีนตอนใต้และภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ Scott มองว่ากลุ่มคนเหล่านี้พัฒนารูปแบบการเมืองและชุมชนของตนเองออกมาในลักษณะของการหลีกหนีจากการเป็นส่วนหนึ่งของรัฐ[12] ทั้งยังชี้ว่า ผู้คนจำนวนมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เลือกจะปลีกตัวเองออกจากรัฐเพื่อเลี่ยงการถูกเกณฑ์แรงงานและภาษี โดยหลบเลี่ยงมายังพื้นที่ซึ่งอำนาจรัฐจารีตยากจะเข้าถึงและสร้างพื้นที่ปลอดรัฐ

---

[9] กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมโบราณ พุทธศตวรรษที่ 14-16*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2567), 281.

[10] เรื่องเดียวกัน, 275.

[11] เรื่องเดียวกัน, 277.

[12] James C. Scott, *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia* (Singapore: NUS Press, 2010), 329.

(Nonstate space) ขึ้นมา[13] พร้อมกับพัฒนารูปแบบการดำรงชีวิตที่พร้อมจะเคลื่อนย้ายหนีความเป็นรัฐได้ทุกเมื่อขึ้นมาด้วย[14] รูปแบบการดำเนินชีวิตดังกล่าวที่มักเกิดขึ้นในพื้นที่ป่าหรือภูเขา หรือพื้นที่อื่นที่อำนาจรัฐเอื้อมมือไปไม่ถึงจึงถูกมองอย่างดูแคลนโดยรัฐในพื้นที่ราบว่าเป็น “คนป่า” หรือ “คนเถื่อน”

Scott ยังตั้งประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับทัศนะระหว่างกันของรัฐในที่ราบและกลุ่มคนผู้หลีกหนีรัฐ โดยเสนอว่า ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐที่ราบกับชุมชนผู้หลีกหนีรัฐอาจไม่ได้เป็นในแง่ของการหลบหนีหรือต่อต้านอย่างเดียว แต่สามารถสมานประโยชน์กันได้เช่นกัน โดยปรากฏออกมาในรูปของการส่งบรรณาการ (หรือส่วย) แต่ Scott ชี้ว่า แม้ความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้จะถูกบันทึกไว้ในเอกสารของรัฐที่ราบและผ่านธรรมเนียมพิธีกรรมหรือการตั้งยศตำแหน่ง แต่อำนาจในการสั่งการหรือการปกครองอย่างมั่นคงถาวรของรัฐที่ราบต่อกลุ่มคนเหล่านี้ในทางปฏิบัติแล้วไม่ได้มีอยู่จริง[15]

ข้อเสนอในงานชิ้นสำคัญดังกล่าวของ Scott ยังคงได้รับการถกเถียงทั้งในแง่สนับสนุนและตั้งข้อสังเกตแย้ง ทั้งในประเด็นเรื่องนิยามของคำว่า Zomia[16] ประเด็นเกี่ยวกับกลวิธานในการต่อต้านรัฐ[17] หรือข้อสังเกตที่ว่าอำนาจรัฐจำนวนหนึ่งก็ประสบความสำเร็จอยู่บนพื้นที่สูงได้เช่นกัน[18] แม้กระนั้น ข้อเสนอของ Scott ก็ยังคงน่าสนใจและสามารถนำไปใช้ในการช่วยมองภาพและทำความเข้าใจการมีอยู่ของสังคมอีกรูปแบบหนึ่งบนที่สูงที่ดำเนินคู่ขนานไปกับอำนาจรัฐในที่ราบได้

ในกรณีของพื้นที่แถบทิวเขาพนมดงรัก โดยจำเพาะในพื้นที่ที่จะกลายมาเป็นอำเภอทางตอนใต้ของจังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน คือ อำเภอภูสิงห์ อำเภอขุนหาญ และอำเภอกันทรลักษ์ การมีอยู่ของแนวทิวเขาขนาดใหญ่ที่ทอดตัวยาว ดูจะค่อนข้างจะเข้าทางต่อการเอื้ออำนวยการมีอยู่ของรูปแบบการดำรงชีวิตในลักษณะของผู้หลีกหนีรัฐ และจารึกของจักรวรรดิเขมรช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งอ้างมาในข้างต้นก็ดูจะสะท้อนให้เห็นถึงภาพของความเป็นอื่นที่รัฐเขมรมองมายังคนท้องถิ่นที่อยู่ในพื้นที่รายป่าและทิวเขา โดยนอกจากจะปรากฏคำว่าคนป่าแล้ว ยังระบุถึงการตั้งถิ่นฐานของคนกลุ่มดังกล่าวว่าเคลื่อนย้ายดุจช้างอยู่ด้วย

จารึกปราสาทพระวิหาร 4 ยังสะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนท้องถิ่นเหล่านี้และผู้ปกครองเขมร (หรือผู้ปกครองท้องถิ่นในอาณัติของเขมร) อีกด้วยว่ามีการปะทะกันในทาง

---

[13] Ibid., 13.

[14] Ibid., 182-209.

[15] Ibid., 330.

[16] Jean Michaud, “Editorial – Zomia and beyond,” *Journal of Global History* 5, no. 2 (June 15, 2010): 187-214.

[17] Edward Peter Stringham and Caleb J. Miles, “Repelling states: Evidence from upland Southeast Asia,” *Rev Austrian Econ* 25, no. 1(March, 2012): 17–33.

[18] Jean Michaud, *Historical dictionary of the peoples of the Southeast Asian massif*, 2nd ed. (Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2006), 24.

อำนาจที่ปรากฏออกมาในลักษณะกบฏ และฝ่ายเขมรมีการกวาดจับคนเหล่านี้เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะกลุ่มที่ถูกเรียกว่า “ชนผิวดำ” ที่ต้องถวายความภักดี (หลังจากที่ก่อกบฏ) และต้องการให้คนท้องถิ่นกลุ่มต่าง ๆ ตั้งถิ่นฐานและอยู่ในพื้นที่ทางอำนาจของเขมร

ชุดข้อความจารึกดังกล่าว นอกจากจะสะท้อนถึงรูปแบบการมีอยู่ของคนท้องถิ่นในแถบทิวเขาพนมดงรักซึ่งปรากฏควบคู่ไปกับชุมชนในลักษณะเมืองของวัฒนธรรมเขมรแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการควบคุมคนท้องถิ่นเหล่านี้ของเจ้าผู้ปกครองเขมร อันที่จริง การสถาปนาเทวสถานซึ่งจำเป็นต้องอาศัยกำลังคนในการดูแลรักษาเป็นจำนวนมาก บนพื้นที่ภูเขา ในด้านหนึ่งก็เป็นเหมือนการตั้งหน่วยทางอำนาจขึ้นมาดูแลพื้นที่ภูเขาที่ตั้งขึ้นมาโดยเฉพาะอยู่แล้ว

อย่างไรก็ตาม การแสดงให้เห็นชัยชนะในการปราบกบฏและการให้อภัยโทษก็สามารถมองมุมกลับได้ว่า กลุ่มคนเหล่านี้เป็นกลุ่มที่พยายามหลุดออกจากอำนาจของเขมรหรือมีแนวโน้มที่จะหลบหลีกออกจากอำนาจเขมรอยู่ แน่นอนว่าแม้ในท้ายที่สุดแล้วปฏิสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองกลุ่มจะถูกสรุปรวมออกมาว่ามีการให้ตั้งถิ่นฐานและประสานประโยชน์ระหว่างกัน แต่ก็ไม่อาจรู้แน่ชัดว่าการตั้งถิ่นฐานหรือการจำยอมอยู่ในสภาพสังคมศักดินาของกลุ่มคนท้องถิ่นเหล่านี้เป็นเรื่องของการสถาปนาอำนาจอย่างมั่นคงถาวรหรือเป็นเพียงความเข้าใจในชัยชนะชั่วครู่ของผู้ปกครองเขมรกันแน่

ในอีกแง่หนึ่ง ความพยายามในการนำคนท้องถิ่นตามแถบป่าและทิวเขามาเป็นพลเมืองก็อาจสะท้อนถึงความต้องการกำลังคนและปัญหาในเรื่องการจัดสรรกำลังคนที่รัฐที่ราบกำลังเผชิญอยู่ด้วย จารึกชิ้นสำคัญหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงปัญหานี้คือจารึกปราสาทโดนตวลช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งพบที่ขอบประตูปราสาทโดนตวล ในพื้นที่แนวเขาพนมดงรัก อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ โดยกล่าวถึงการขอให้มีการจับตัวทาสของเทวสถาน 2 คน ที่หลบหนีไป[19] การมีอยู่ของทิวเขาและแนวป่าในท้องที่จึงกลายเป็นพื้นที่ของการลี้ภัย (Zone of Refugee) ซึ่งช่วยเอื้อต่อการหลบหนีของกำลังคน และอาจเป็นไปได้ว่า การมีอยู่ของชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐในระยะการรับรู้ กระตุ้นให้คนในพื้นที่ชุมชนเมืองที่ไม่พอใจกับสถานะในลำดับชั้นทางสังคมรู้สึกมีทางเลือกอื่นและเลือกจะหนีเข้าไปใช้ชีวิตยังพื้นที่ที่อำนาจรัฐเอื้อมไปไม่ถึง

อย่างไรก็ตาม การมีข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่ค่อนข้างน้อย และข้อมูลลายลักษณ์อักษรที่ปรากฏมักเป็นมุมมองที่เกิดจากคนในที่ราบหรือชุมชนเมือง ทำให้การทำความเข้าใจต่อสภาพวิถีชีวิต สังคม และการเมืองของกลุ่มชุมชนผู้หลีกหนีรัฐเต็มไปด้วยความคลุมเครือและยากที่จะให้รายละเอียดอย่างชัดเจนถึงความสัมพันธ์ของชุมชนเมืองและชุมชนผู้หลีกหนีรัฐในพื้นที่ที่ศึกษาได้ ยิ่งไปกว่านั้น ปรากฏการณ์ในภูมิภาคที่เกิดขึ้นช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ยังทำให้ข้อมูลลายลักษณ์อักษรและข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์อื่นในพื้นที่ขาดหายไปอีก

[19] กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมโบราณ พุทธศตวรรษที่ 14-16*, 200.

ไม่มีคำอธิบายที่แน่ชัดว่าเกิดอะไรขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ในพื้นที่ของอำเภอขุขันธ์และอำเภอใกล้เคียงตามแนวทิวเขาพนมดงรักของจังหวัดศรีสะเกษกันแน่ แต่ภายหลังจากการเสื่อมอิทธิพลของจักรวรรดิเขมรในช่วงเวลาดังกล่าว หลักฐานเกี่ยวกับเมืองและการมีอยู่ของพลเมืองในพื้นที่ก็ขาดตอนลง นอกจากนี้การกล่าวถึงพื้นที่ดังกล่าวจากเอกสารส่วนกลางของอาณาจักรขนาดใหญ่อื่นรายรอบก็ขาดหายลงไปด้วยเช่นกัน เนื้อหาเชิงประวัติศาสตร์และตัวตนของพื้นที่ค่อยกลับมาปรากฏอีกครั้งในตำนานกูยตามช้างของตากะจะเชียงขัน ซึ่งเป็นเรื่องที่อ้างว่าเกิดขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 กล่าวคือ เกิด “ยุคมืด” ในเชิงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่ขึ้นตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 จนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 23

ความเป็นไปได้อย่างหนึ่งของการไม่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะหลักฐานลายลักษณ์อักษรของคนในพื้นที่นี้ อาจเกิดจากการสลายตัวของความเป็นเมืองหรือชุมชนขนาดใหญ่ในท้องที่ โดยเป็นผลพวงสืบเนื่องจากการปะทะกันของกลุ่มอำนาจต่าง ๆ อาจเป็นไปได้ว่าการเกิดกลุ่มอำนาจใหม่ที่แยกตัวออกมาในบริเวณแม่น้ำมูลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 ส่งผลให้ขุขันธ์และพื้นที่แถบแนวทิวเขาพนมดงรักกลายเป็นพื้นที่รอยต่อทางอำนาจระหว่างเมืองในลุ่มน้ำมูลและพื้นที่อำนาจเดิมของเขมรไปโดยปริยาย และในทางทฤษฎีแล้วพื้นที่ซึ่งเป็นรอยต่อย่อมเป็นพื้นที่ปะทะและแย่งชิงอำนาจกันของทั้งสองกลุ่ม พื้นที่แถบทิวเขาพนมดงรักจึงกลายเป็นพื้นที่ที่เกิดการแย่งชิงทรัพยากรและการกวาดต้อนกำลังคนอย่างต่อเนื่องในช่วงเวลาของความสับสนวุ่นวาย นำไปสู่การที่ชุมชนบางแห่งล่มสลายลงหรือเกิดการลดขนาดของชุมชนลงจนขาดการส่งต่อภูมิปัญญาในลักษณะของการจดบันทึกเรื่องราวเหตุการณ์ลง

ภาพตัวอย่างที่สามารถยืนยันถึงการปะทะกันและความพยายามในการทำลายชุมชนเมืองในพื้นที่แม่น้ำโขงและแม่น้ำมูลที่เด่นชัดที่สุดปรากฏอยู่ในบันทึกประวัติศาสตร์ของลาว ภายใต้ภาพการขยายอำนาจของเจ้าฟ้างุ้ม ในตำนานขุนบรมระบุว่า ในช่วงที่เจ้าฟ้างุ้มขอกองทัพจากเมืองอินทปัตถ์ (หมายถึงเมืองพระนครของเขมร) ขึ้นไปชิงราชสมบัติในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 นั้น ได้มีการบุกตีเมืองต่าง ๆ ในลุ่มน้ำมูลและลุ่มน้ำโขงเป็นจำนวนมาก[20] เมืองหลายเมืองถูกลดทอนอำนาจลงจนกลายเป็นเมืองขนาดเล็ก เช่น เมืองโคตรบองและเมืองกระบอง ขณะที่บางเมืองในเขตแม่น้ำมูล เช่น เมืองร้อยเอ็ดนั้น ถูก *“ม้าง”* (มล้าง) คือ ทำลายทิ้ง สะท้อนให้เห็นถึงสภาพและธรรมเนียมสงครามที่เกิดขึ้นในท้องที่ซึ่งยังผลต่อการทิ้งร้างและการสลายตัวของเมือง

แม้จะสามารถตี (และทำลาย) กลุ่มเมืองที่มีอำนาจในพื้นที่ลุ่มน้ำมูลได้ตั้งแต่ช่วงรัชสมัยของเจ้าฟ้างุ้มในพุทธศตวรรษที่ 19 แล้ว[21] แต่พื้นที่ศูนย์กลางอำนาจของอาณาจักรย้ายไปอยู่ที่หลวงพระบางซึ่งอยู่ค่อนขึ้นไปตอนเหนือ และแม้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 จะมีการโยกศูนย์กลาง

[20] กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2484), 102.

[21] เรื่องเดียวกัน, 102.

มายังเมืองเวียงจันทน์ แต่ในแง่ของอำนาจทางพื้นที่ หน่วยการเมืองลาวก็ยังคงกระจุกตัวอยู่ในอาณาบริเวณใกล้ศูนย์กลาง และมีแนวโน้มว่าอำนาจดังกล่าวจะยังคงไม่ได้แผ่ลงมายังพื้นที่ในลาวใต้มากนัก เพราะหากพิจารณาจากเอกสารประวัติศาสตร์ของล้านช้างจำปาศักดิ์ การที่ปรากฏการเคลื่อนย้ายผู้คนจากเวียงจันทน์มายังพื้นที่ในลาวใต้และอีสานใต้ของไทยในปัจจุบัน โดยเผชิญหน้ากับการต่อต้านของท้องถิ่นอย่างเบาบางและการตั้งเมืองใหม่มักมีการให้คำบรรยายในแง่การขยายพื้นที่และบุกเบิกพื้นที่มากกว่าการเข้าไปพิชิตอำนาจเดิมที่มั่นคงในพื้นที่ สะท้อนถึงสภาพความเบาบางของชุมชนที่ไม่มีการดำรงอยู่ของเมืองขนาดใหญ่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 นอกจากนั้น การที่ระบุถึงคนในพื้นที่ดั้งเดิมจำนวนมากว่าเป็นชาวข่า[22] ชี้ให้เห็นว่า อำนาจของชาวลาวและการตั้งชุมชนในวัฒนธรรมลาวยังไม่ได้แผ่ลงมาทางตอนใต้อย่างเข้มข้นจนกระทั่งช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 และต้องรอจนถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 อำนาจของล้านช้างจากจำปาศักดิ์จึงค่อยปรากฏในพื้นที่อย่างชัดเจน ซึ่งอันที่จริง พื้นที่อำนาจส่วนใหญ่ก็มักอยู่ในอาณาบริเวณริมฝั่งลำน้ำมูลมากกว่าจะขยายลึกลงมาใกล้กับแนวทิวเขาพนมดงรัก

ขณะที่กัมพูชาซึ่งเคยมีอำนาจนำในพื้นที่ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมาต้องเผชิญกับความไร้เสถียรภาพทางการเมืองภายในราชสำนักพระนครและพบกับการแทรกแซงจากอยุธยาจนในที่สุดนำไปสู่การถอยย้ายศูนย์กลางอำนาจของตนไปอยู่ยังเมืองละแวกและจตุรมุขทางตอนใต้ของอาณาจักรในภายหลัง การเคลื่อนศูนย์กลางดังกล่าวส่งผลให้พื้นที่ทางตอนเหนือของกัมพูชาซึ่งคาบเกี่ยวกับแนวทิวเขาพนมดงรัก กลายเป็นพื้นที่ห่างจากอำนาจทางการเมืองของกัมพูชาไปในตัวด้วย แม้จะมีช่วงสั้น ๆ ในปลายพุทธศตวรรษที่ 21 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 22 ที่มีการระบุถึงพื้นที่ที่ดูจะคาบเกี่ยวกับการมีอำนาจของเขมรเหนือแนวทิวเขาพนมดงรัก คือ การใช้กำปงกระสัง (เมืองกระสัง?) เป็นฐานในการตีนครราชสีมาใน พ.ศ. 2113[23] และการรับศึกทัพล้านช้างที่เมืองพระประสบใน พ.ศ. 2114[24] แต่เมื่อเข้าช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 22 ที่กัมพูชาเผชิญกับปัญหาวุ่นวายทางการเมือง พื้นที่ทางอำนาจของกัมพูชาก็ดูจะหดกลับไปจำเพาะอยู่ในวงเขตศูนย์อำนาจและเพิกเฉยต่อพื้นที่ตอนเหนือของพนมดงรักอีกครั้ง โดยปรากฏหลักฐานยืนยันเรื่องดังกล่าวได้จากเหตุการณ์ภายในของกัมพูชาตั้งแต่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา ที่เมื่อกัมพูชาเข้าสู่ภาวะสงครามกลางเมือง *(“ยุคเข็ญเมืองแลวก”)* พื้นที่ส่วนเหนือของกัมพูชาเป็นเขตพื้นที่ท้าย ๆ ที่จะถูกผนวกคืนเข้าสู่อาณาจักร เช่น ในกรณี

[22] เรื่องเดียวกัน, 26.

[23] คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี, *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 12* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2549), 292. แต่ *พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์* ว่า ไปถึงชายพระนครกรุงศรีอยุธยาแล้วล่าถอยคืนละแวก และไม่ได้พูดถึงเรื่องกำปงกระสัง ทั้งนี้ มีการยกไปตีเขตสยามอีกใน พ.ศ. 2121 และ 2123 แต่ไปทางเมืองเพชรบุรี

[24] เรื่องเดียวกัน, 293.

ของรัชสมัยพระศรีสุริโยพรรณ์ พ.ศ. 2146[25] ส่วนพื้นที่ทิวเขาพนมดงรักและตอนเหนือขึ้นไปนั้นหลุดจากสารบบของการกล่าวถึงไปเลย

ทั้งนี้ ไม่ได้หมายความว่าการที่บันทึกประวัติศาสตร์ของลาวและเขมรไม่ได้กล่าวถึงพื้นที่ดังกล่าวโดยตรงจะหมายถึงการที่พื้นที่ดังกล่าวสูญเสียสภาพความเป็นเมืองและกลายเป็นพื้นที่ปราศจากผู้คนไปโดยสิ้นเชิง ยังคงมีร่องรอยของหลักฐานบางส่วนที่ยังพอนำมาใช้เทียบเคียงและอนุมานได้ว่า พื้นที่เหล่านี้ยังปรากฏการดำรงอยู่ของผู้คน แต่เป็นกลุ่มชุมชนขนาดเล็กที่กระจัดกระจายและอยู่นอกเหนือความสนใจหลัก ๆ ของอาณาจักรขนาดใหญ่ เช่นใน *ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์* ที่กล่าวถึงการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นปกครองกัมพูชาและกลุ่มคนในพื้นที่ตอนเหนือของแนวทิวเขาพนมดงรักอยู่ คือในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ซึ่งเกิดสงครามแย่งราชสมบัติกัมพูชา กลุ่มชนชั้นปกครองกัมพูชาที่ลี้ภัยไปกรุงศรีอยุธยาเดินทางมาในพื้นที่ของเมืองนางรองและเกลี้ยกล่อมให้คนในพื้นที่ซึ่งถูกเรียกว่า *"ชาวป่า"* ให้มาเป็นกองกำลังเพื่อลงไปยังเมืองพระนคร[26]

การกล่าวถึงชุมชนในท้องที่ในพงศาวดารข้างต้น ชี้ให้เห็นว่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 กลุ่มคนในพื้นที่แนวทิวเขาพนมดงรักมีการรวมกลุ่มกันเป็นชุมชนอยู่แล้ว เพียงแต่เป็นชุมชนขนาดเล็กที่กระจัดกระจาย ไม่ได้มีการรวมตัวกันเป็นหน่วยการเมืองที่มั่นคงอย่างชัดเจนและไม่มีพันธะทางการเมืองถาวรระหว่างกัน หรืออย่างน้อยก็ไม่ได้มีพันธะที่ชัดเจนถาวรกับหน่วยการเมืองระดับอาณาจักร การที่ถูกเรียกชื่อเฉพาะที่ต่างไปจากไพร่พลเมืองกัมพูชาแสดงให้เห็นถึงทัศนะการนิยามตัวตนที่ต่างกันออกไปของชนชั้นปกครองกัมพูชาและคนในท้องที่ รวมถึงอำนาจของการที่กลุ่มอำนาจอื่นที่เข้ามาชิงราชสมบัติสามารถเข้าไปเรียกระดมพล (ในลักษณะของการ "เกลี้ยกล่อม") ในพื้นที่มาได้ สะท้อนว่าราชสำนักกัมพูชาไม่ได้มีอำนาจอย่างแท้จริงในพื้นที่ดังกล่าว และการดึงเอากำลังคนมาจากพื้นที่ได้โดยไม่มีการขัดขวางจากอำนาจอื่น ยังบอกโดยนัยว่าในพื้นที่นั้นก็ไม่มีอำนาจของรัฐจารีตในอุษาคเนย์อื่นใดไปสถาปนาการปกครองเอาไว้อย่างถาวร

---

[25] เรื่องเดียวกัน, 89.

[26] เรื่องเดียวกัน, 319. แต่สามารถแย้งได้ว่าเรื่องดังกล่าวอาจไม่ได้เกี่ยวพันโดยตรงกับพื้นที่ในศรีสะเกษ เพราะหากพิจารณาว่าระหว่างเมืองนางรองกับพื้นที่ของสังขะและขุขันธ์มีพื้นที่ดงพญาเย็นคั่นอยู่ และมักไม่นิยมใช้สัญจร ผลกระทบของเหตุการณ์จึงอาจไม่ส่งมาถึงแถบเมืองขุขันธ์ก็ได้ รวมถึงการที่มีการรวมกำลังที่นางรองแล้วยกลงไปเมืองพระนครที่เสียมเรียบก็ชี้ว่าชนชั้นปกครองกัมพูชาเลือกที่จะเลี่ยงการข้ามดงพญาเย็น อย่างไรก็ตาม งานพบเหรียญเงินและการกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในพื้นที่ทางใต้ของศรีสะเกษกับทางตอนเหนือของกัมพูชาจำนวนมากบ่งชี้ว่า แม้ผลกระทบจากนางรองอาจไม่ได้ส่งผลต่อพื้นที่ในขุขันธ์โดยตรง แต่กิจกรรมที่เกิดขึ้นในพระตะบองอาจส่งผลต่อตอนเหนือของกัมพูชาและต่อเนื่องมาสู่พื้นที่ตอนใต้ของศรีสะเกษอีกทอดหนึ่งได้ นอกจากนี้ใน *พงศาวดารเขมร จ.ศ. 1217* ยังกล่าวถึง *"คนป่า"* หรือ *"ชาวป่า"* ในพื้นที่รชีสันและพื้นที่ตอนเหนือกัมพูชาช่วง พ.ศ. 2259-2260 ที่ถูกรวบรวมมาช่วยผู้นำกัมพูชารบกับทัพญวนอยู่เนือง ๆ กรณีของการรวบรวม *"ชาวป่า"* จึงอาจไม่ได้สะท้อนถึงแค่พื้นที่ของนางรอง แต่อาจใช้ตีขลุมถึงชุมชนในลักษณะคล้าย ๆ กันในส่วนทิศเหนือของกัมพูชาได้ด้วย

กัมพูชาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-24 ยังมีทัศนะต่อผู้คนในพื้นที่แถบแนวเขาต่าง ๆ ในอาณาบริเวณใกล้เคียงกับอาณาจักรของตนในลักษณะที่แตกต่างจากทัศนคติที่มองชุมชนเมืองทั่วไป ใน*ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับพระองค์นพรัตน์* เรียกกลุ่มคนในเมืองนางรอง (และเข้าใจว่าน่าจะหมายความรวมถึงคนที่อยู่ในพื้นที่ตอนเหนือของแนวเขาพนมดงรัก) ว่า *"ชาวป่า"*[27] ซึ่งเป็นคำเรียกที่แตกต่างไปจากกลุ่มคนจากหัวเมืองอื่น ๆ ในเอกสาร และเป็นมุมมองการกล่าวถึงในลักษณะของกลุ่มคนที่แยกออกไปจากคนกัมพูชาทั่วไปในอาณาจักรของตน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการรับรู้ของราชสำนักเขมรต่อการมีอยู่ของชุมชนในพื้นที่ตอนเหนือของทิวเขาพนมดงรัก แต่เป็นการมองในฐานะความเป็นอื่น ความเป็นชุมชนก็เป็นลักษณะอื่นที่ตรงข้ามกับความเป็นเมือง และหากราชสำนักเขมรจะมีการประกาศอำนาจในพื้นที่เหล่านั้นก็เป็นการประกาศอำนาจแต่เพียงในนามที่อาจแทบไม่มีผลในเชิงปฏิบัติ

ขณะเดียวกัน นิยามเกี่ยวกับ *"ชาวป่า"* ในพงศาวดารเขมรอาจไม่ได้หมายถึงแค่อดีตชุมชนเมืองที่อยู่ไกลออกไปด้านทิศเหนือของทิวเขาพนมดงรักเพียงอย่างเดียวเสมอไป แต่ยังอาจสามารถรวมไปถึงชุมชนของกลุ่มคนที่หลีกหนีรัฐด้วย กรณีที่ดูจะโดดเด่นที่สุด คือ กรณีของแก้วพระเพลิงซึ่งปรากฏออกมาเป็นลักษณะภัยคุกคามใน *พงศาวดารเมืองละแวก จ.ศ. 1170* ระบุถึงช่วงราว พ.ศ. 2140 ที่ราชสำนักกัมพูชาที่ศรีสุนทรพยายามจะสร้างเสถียรภาพทางการเมืองขึ้นมาใหม่ แต่กลุ่มคนในพื้นที่สูงและชนบทจำนวนมากปฏิเสธที่จะยินยอมให้มีอำนาจกลางที่จะคุกคามตน จึงมีการรวมตัวกันของชาว *"เขมรชอง ละว้า กะเหรี่ยงชาวป่า"* บุกลงมาฆ่ากษัตริย์กัมพูชา ก่อนจะสลายตัวแยกย้ายกลับท้องที่ของตน[28] ซึ่งชี้ให้เห็นเป้าหมายของกลุ่มคนเหล่านี้อย่างชัดเจน คือ ไม่ได้รวมกำลังกันเพื่อสถาปนาใครคนใดคนหนึ่งให้เป็นเจ้าอธิราชและไม่ได้ต้องการราชสมบัติของกัมพูชา แต่ปฏิเสธที่จะให้กัมพูชากลับไปสถานะความเป็นรัฐที่มีเสถียรภาพและกลายมาเป็นศูนย์อำนาจที่คุกคามรูปแบบวิถีชีวิตเดิม (ที่พยายามหลบหลีกการกำกับจากรัฐ) ของตนอีกครั้ง กรณีดังกล่าวเกิดขึ้นซ้ำอีกครั้งใน พ.ศ. 2144 ภายใต้ชื่อกลุ่มชาติพันธุ์ *"ชองกวยกะเหรี่ยง"*[29] ปรากฏการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นในแถบเขากระวานและฝั่งทิศใต้ของทิวเขาพนมดงรัก และไม่ได้มีบันทึกเกี่ยวกับกรณีที่จำเพาะว่าเป็นการกระทำของคนในพื้นที่ตอนเหนือของทิวเขาพนมดงรัก แต่สภาพแวดล้อมและสถานการณ์ไม่สู้ดีในทางการเมืองของรัฐขนาดใหญ่ อาจทำให้อนุมานได้ว่ารูปแบบชีวิตและค่านิยมของคนในพื้นที่ตอนใต้และตอนเหนือของแนวทิวเขาพนมดงรักในช่วงเวลานี้อาจไม่ได้แตกต่างกันมากนัก

ในแง่หนึ่ง การนิยามควบรวมบ้านเมืองในแถบพื้นที่พนมดงรักและชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐในพื้นที่ไว้เป็นกลุ่มก้อนเดียวกันว่า *"ชาวป่า"* อาจไม่ได้สะท้อนแค่มุมมองของอาลักษณ์เขมร

[27] เรื่องเดียวกัน.

[28] เรื่องเดียวกัน, 81.

[29] เรื่องเดียวกัน, 82.

ที่มีต่อพื้นที่เพียงอย่างเดียว แต่อาจกำลังสะท้อนข้อเท็จจริงที่ว่า ชุมชนเมืองขนาดเล็กและชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐในแถบทิวเขาพนมดงรักในช่วงเวลานั้นตั้งอยู่รวมกันและมีลักษณะการดำรงอยู่ของผู้คนใกล้เคียงกันมากพอที่จะทำให้คนในเมืองใหญ่หรือรัฐที่เป็นอาณาจักรมองภาพแล้วนิยามเหมารวมให้เป็นลักษณะเดียวกันไปในที่สุด

3. ทวิลักษณ์ของเมืองที่หดตัวและชุมชนผู้ปฏิเสธรัฐ

Scott กล่าวในงานเรื่อง *"Against the Grain: A Deep History of Earliest States"* ว่า *"เผ่าเริ่มต้นขึ้น ณ จุดที่รัฐสิ้นสุดลง"*[30] (*tribes begin where states end*) ซึ่งดูจะสามารถสอดรับกับสถานการณ์ของพื้นที่ในขุขันธ์และอีสานใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-23 เพราะการสลายตัวของรัฐขนาดใหญ่ที่เคยมีอิทธิพลอยู่ก่อน และการที่ไม่มีรัฐอื่นเข้ามาสถาปนาอำนาจนำในพื้นที่ได้อย่างสมบูรณ์ ทำให้เกิดช่องว่างทางอำนาจที่เอื้อให้เกิดหน่วยการเมืองขนาดเล็กในลักษณะเผ่า (ในความหมายของหน่วยการเมืองขนาดเล็ก มากกว่าความหมายเชิงชาติพันธุ์) ซึ่งมักเป็นการรวมตัวอย่างหลวม ๆ ของกลุ่มคนต่าง ๆ มากกว่าจะมีการจัดตั้งอย่างเป็นระบบระเบียบในรูปแบบรัฐ[31] ตำแหน่งแห่งที่ของพื้นที่บริเวณแนวทิวเขาพนมดงรักซึ่งอยู่ตรงขอบอำนาจของอาณาจักรขนาดใหญ่ที่อยู่รายรอบ คือเป็นชายขอบของทั้งอยุธยา ล้านช้าง และกัมพูชา แทนที่จะเป็นจุดบรรจบของชายแดนมิตรภาพอย่างในภาพปัจจุบัน ในยุคจารีต พื้นที่ในลักษณะนี้กลับเป็นพื้นที่ที่อำนาจของรัฐขนาดใหญ่ทั้ง 3 ต่างก็ล้วนแผ่วบางและไม่มีใครสามารถสถาปนาอำนาจเหนือ (หรือเกรงที่จะขัดแย้งกับอำนาจอื่นจนไม่กล้าสถาปนาขึ้น) พื้นที่ในส่วนปลายพรมแดนของอำนาจรัฐขนาดใหญ่ในลักษณะนี้ ในคำอธิบายของ Scott เป็นพื้นที่ที่ *"ทั้งคลุมเครือ ทั้งหลากหลาย ทั้งแปรเปลี่ยนอยู่ตลอด และทั้งเป็นสุญญะ"*[32] ซึ่งเป็นภาวะที่เอื้อให้เกิดชุมชนขนาดเล็กจำนวนมากที่ปลอดจากอำนาจควบคุมของรัฐขนาดใหญ่ เช่นเดียวกับที่ปลอดจากการควบคุมของกันและกัน

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาในบริบทของพื้นที่ รูปแบบการเกิดขึ้นของหน่วยการเมืองขนาดเล็กเหล่านี้อาจเป็นไปได้ว่า มีทั้งในรูปแบบของกลุ่มคนที่แตกตัวออกมาจากรัฐเดิม และกลุ่มคนนอกรัฐที่รุ่งเรืองขึ้น มากกว่าที่เป็นไปในรูปแบบเพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง

แม้ว่าการสลายตัวของอำนาจรัฐขนาดใหญ่จะนำมาซึ่งผลกระทบต่อเนื่องยังหน่วยการเมืองย่อยของรัฐ และส่งผลต่อเนื่องสู่ปัญหาต่อการควบคุมกำลังคนในขั้นวิกฤตจนต้องเกิดการละทิ้งสาธารณูปโภคหรือสิ่งปลูกสร้างขนาดใหญ่ที่ต้องใช้กำลังคนจำนวนมากในการดูแล

---

[30] James C. Scott, *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States* (New Haven: Yale University Press, 2017), 235.

[31] Ibid.

[32] Scott, *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, 61.

แต่ในขณะเดียวกัน พื้นที่เมืองที่เหมาะแก่การทำกสิกรรมก็น่าจะมีแรงดึงดูดคนมากพอที่จะทำให้คนที่ยังคงเหลือเลือกที่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ได้เช่นกัน สภาพที่เกิดขึ้นในพื้นที่ของขุขันธ์หลังพุทธศตวรรษที่ 19 จึงน่าจะเป็นการหดตัวของชุมชนเมืองจนกลายเป็นชุมชนขนาดเล็กมากกว่าที่จะกลายเป็นชุมชนรกร้างอย่างสมบูรณ์ ซึ่งอาจมีการทิ้งบางเมืองหรือบางชุมชนไปจริง โดยเฉพาะชุมชนที่เป็นศาสนสถานขนาดใหญ่หรือเป็นชุมชนเมืองมีขนาดใหญ่เกินกว่ากำลังที่จำกัดของชมชุนที่ลดขนาดลงจะดูแลได้ แต่ไม่ได้ทิ้งไปอย่างสิ้นเชิงทั้งหมด ทำให้ยังคงปรากฏร่องรอยการกล่าวถึงชุมชนของคนในพื้นที่ให้เห็นอยู่ในเอกสารยุคจารีตของไทยและกัมพูชา

ในอีกด้านหนึ่งที่อาจเกิดควบคู่กันไป คือ การหดตัวของเมืองนำไปสู่การขาดประสิทธิภาพในการควบคุมกำลังคนที่อยู่นอกเหนือความเป็นเมือง (หรือก็คือ เหล่าคนในชุนชนผู้ปฏิเสธความเป็นรัฐ) ตามไปด้วย พลังในการกวาดต้อนหรือบังคับกะเกณฑ์ส่วยลดลงจนอยู่ในภาวะที่กลุ่มผู้ปฏิเสธรัฐไม่จำเป็นต้องหวาดเกรงชุมชนเมืองอีกต่อไป ขณะที่อำนาจเชิงเศรษฐกิจของเมืองที่เคยใช้ผลผลิตส่วนเกินแลกเปลี่ยนกับคนในที่ดอนก็ลดลงตามประชากรของเมือง ทำให้อำนาจนำของชุมชนเมือง (ที่หดตัวลง) ไม่ได้มีในลักษณะเหนือกว่าหรือมีลักษณะกดข่มต่อคนอีกกลุ่มอีกต่อไป อาจเป็นไปได้กระทั่งว่า ชุมชนของผู้ปฏิเสธรัฐบางกลุ่มอาจเคลื่อนย้ายลงไปอยู่ในพื้นที่ราบหรือเข้าไปตั้งชุมชนอยู่ในพื้นที่ที่ถูกทิ้งร้างไปได้ด้วยซ้ำ[33]

ภาวะที่เกิดขึ้นพร้อม ๆ กัน นำไปสู่การลดระยะห่างระหว่างชุมชนอดีตเมือง (เมืองที่หดตัว) กับชุมชนของผู้ปฏิเสธรัฐ ชุมชนเมืองที่หดตัวถูกบีบให้ต้องปรับตัวและเปลี่ยนไปใช้รูปแบบการดำรงชีวิตลักษณะอื่นที่ยืดหยุ่นขึ้น จนอาจมีความใกล้เคียงกับชุมชนของผู้ปฏิเสธรัฐ ขณะที่ชุมชนของผู้ปฏิเสธรัฐน่าจะเริ่มละทิ้งมุมมองของความไม่เท่าเทียมลงและมองว่าเมืองเหล่านั้นไม่ใช่ภัยคุกคามต่อตนเองอีกต่อไป จากจุดนี้ชุมชนขนาดเล็กต่าง ๆ น่าจะมีการพยายามสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่อกันเพื่อประคับประคองสถานะการดำรงอยู่ของชุมชนตน แต่ขณะเดียวกันสำนึกในทางชุมชนยังคงมีแยกกันอย่างเป็นอิสระ และปรากฏรูปแบบความสัมพันธ์ในลักษณะที่มองถึงสถานะในระดับเท่าเทียมกันมากกว่าที่จะมีชุมชนหนึ่งใดมีอำนาจนำสูงสุด

ในกรณีของขุขันธ์ (รวมถึงบางพื้นที่ในอีสานใต้ที่สืบเนื่องกัน) หลักฐานที่อาจช่วยบ่งชี้ถึงการมีชุมชนต่าง ๆ ในลักษณะดังกล่าว คือการปรากฏการใช้ซ้ำทางพื้นที่ของชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบหลายแห่งในพื้นที่ ซึ่งไม่ใช่เพียงการใช้ซ้ำระหว่างวัฒนธรรมร่วมทวารวดีกับเขมรเท่านั้น แต่ยังพบการสืบเนื่องมาในพุทธศตวรรษที่ 23-24 ด้วย ชุมชนที่มีคูน้ำคันดินจำนวนหนึ่งมีการดำรงอยู่ของศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร แต่มีการพยายามปรับเปลี่ยน

[33] เปรียบเทียบกรณีชาว Lenten ที่เวียงภูคาและน้ำทา ดู: Olivier Evrard and Chanthaphilith Chiemsisouraj, “The ruins, the “savages” and the princess: myths, migrations and belonging in Viang Phu Kha, Laos,” in *Mobility and Heritage in Northern Thailand and Laos: Past and Present*, ed. Olivier Evrard (Chiang Mai: Center for Ethnic Studies and Development, Faculty of Social Science, Chiang Mai University, 2013), 55-73.

สภาพให้อาคารกลายเป็นเจดีย์ในพุทธศาสนา สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการดำรงสถานะของชุมชนในพื้นที่ศาสนสถานดังกล่าวเอาไว้ รวมถึงในบางพื้นที่ยังปรากฏเรื่องเล่าของการเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนจากพื้นที่เดิมในเขตคูน้ำคันดินที่มีปราสาทเพื่อไปแสวงหาพื้นที่ใหม่ที่กว้างกว่าในการสร้างเมืองใหม่เพื่อรองรับการขยายตัวของเมืองในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 เช่น กรณีเรื่องปราสาทเมืองที (ในจังหวัดสุรินทร์) และเรื่องปราสาทสี่เหลี่ยมดงลำดวน (ในจังหวัดศรีสะเกษ)[34]

พร้อม ๆ กับการมีอยู่ของหลักฐานเหล่านี้ ยังปรากฏข้อเท็จจริงควบคู่กันไปด้วยว่ามีชุมชนในท้องที่อีกเป็นจำนวนมากที่ไม่ได้ตั้งอยู่ในพื้นที่คูน้ำคันดินซึ่งมีศาสนสถาน ชุมชนหลายแห่งในพื้นที่อำเภอภูสิงห์ ขุนหาญ และกันทรลักษ์ ที่ติดกับแนวทิวเขาพนมดงรัก เลือกที่จะเลื่อนตัวเองออกมาจากศาสนสถาน ไม่มีการปรับแต่งเพื่อใช้ประโยชน์ใหม่ของศาสนสถาน และบางพื้นที่ก็ถูกทิ้งร้างให้กลายเป็นพื้นที่ป่า ซ้ำบางชุมชนยังไม่ได้มีความเชื่อต่อโบราณสถานในแง่ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครองชุมชน (ไปจนถึงการเกิดความเชื่อในลักษณะของความกลัวต่อตัวศาสนสถาน) ซึ่งดูจะเป็นมุมมองที่แตกต่างจากลักษณะของอีกรูปแบบหนึ่ง

การสูญเสียสถานะอำนาจนำในท้องที่ยังอาจส่งผลให้ชุมชนเมืองที่หดตัวลงถูกควบคุมความพยายามในการขยายอำนาจหรือการสร้างอำนาจนำขึ้นมาใหม่ด้วย เพราะชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐที่เกิดขึ้นกระจายรายรอบอาจพยายามกดดันหรือแสดงความคุกคามในบางกรณีไม่ให้ชุมชนเมืองขยายตัวขึ้นมาได้อีก ซึ่งกลายเป็นการจำกัดพัฒนาการของชุมชนเมืองที่หดลงไปในตัว โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อลดความเสี่ยงที่ชุมชนเมืองจะกลับมาขยายตัว - สถาปนาอำนาจนำ - แล้วกลับมาเป็นภัยคุกคามต่อชุมชนขนาดเล็กที่ไม่ปรารถนาจะถูกกำกับโดยรัฐของตน

ทวิลักษณ์ของชุมชนที่เกิดควบคู่กัน และอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ในลักษณะที่เท่าเทียมหรือใกล้เคียงกันเหล่านี้ยังเป็นตัวจำกัดการเติบโตของความเป็นเมืองไปในตัวด้วย เพราะแม้ว่าการผูกสัมพันธ์ระหว่างชุมชนขนาดเล็กด้วยกัน (ไม่ว่าจะเมืองที่หดตัวต่อเมืองที่หดตัว หรือเมืองที่หดตัวต่อชุมชนผู้หลีกรัฐ) แต่การที่มีโครงสร้างทางการเมืองอย่างหลวม ๆ ที่อาศัยความสัมพันธ์ที่ไม่มีใครสามารถเหนือกว่าใครได้ ก็กลายเป็นตัวจำกัดที่ไม่ยินยอมให้ชุมชนหนึ่งใดมีอำนาจเหนือชุมชนอื่น

ภายใต้การจำกัดตัวเองหรือถูกบีบให้จำกัดตัวเองในลักษณะนี้ทำให้หน่วยการเมืองขนาดใหญ่ที่จะสถาปนาอำนาจนำเข้าครองพื้นที่ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ด้วยพัฒนาการภายในของตัวชุมชนในท้องที่เอง และโดยลักษณะแล้วรูปแบบความสัมพันธ์ทางการเมืองดังกล่าวถือเป็นโครงสร้างพื้นฐานของกลุ่มการเมืองในพื้นที่ก่อนจะกลายมาเป็นเมืองขุขันธ์ และจะส่งอิทธิพลต่อพัฒนาการทางการเมืองของขุขันธ์ในพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นไป

[34] เติม วิพากษ์พจนกิจ, *ประวัติศาสตร์อีสาน*, 129-130.

4. การมาของสยามกับผลพวงของทวิลักษณ์ต่อพัฒนาการทางการเมืองของขุขันธ์

รูปแบบทางการเมืองของขุขันธ์และพื้นที่ใกล้เคียงมีการปรับเปลี่ยนครั้งสำคัญในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 ซึ่งเป็นช่วงที่สยามเริ่มเข้ามามีอำนาจในพื้นที่[35] อำนาจของสยามนั้นอาจเคยปรากฏอยู่ในพื้นที่บ้างแล้วในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ก่อนการเสียกรุงศรีอยุธยา โดยปรากฏออกมาในนิทานการตามหาช้างเผือกของขุนนางสยามสองพี่น้องซึ่งได้รับความช่วยเหลือจากชาวกูยในท้องที่และนำไปสู่การจัดตั้งชุมชนของกลุ่มคนในอีสานใต้ช่วง พ.ศ. 2302[36] อย่างไรก็ตาม ยากที่จะกล่าวได้ว่าเรื่องเล่าในลักษณะนิทานดังกล่าวเป็นข้อเท็จจริงหรือไม่ แม้จะปรากฏการเล่าเรื่องใน*พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน* แต่ตัวเอกสารประวัติศาสตร์ก็ค่อนไปทางหลักฐานชั้นรอง และอาจเป็นการบันทึกจากเรื่องบอกเล่าของคนในท้องที่อีกชั้น (แม้แต่ผู้บันทึกเองก็ 'สันนิษฐาน' เอาว่า 2 พี่น้องนั้นคือ รัชกาลที่ 1 แห่งรัตนโกสินทร์และวังหน้า[37]) และอาจเป็นการเหลื่อมกันทางความเข้าใจระหว่างนิทานกษัตริย์ตามหาช้างเผือกแตกโรงที่นิยมเล่ากันในพื้นที่กับประวัติศาสตร์จริงที่เกิดขึ้น[38]

เหตุการณ์ที่ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ขุขันธ์อย่างแท้จริง คือความพยายามขยายอำนาจของสยามในยุคกรุงธนบุรีที่มีต่อรัฐข้างเคียง คือ ล้านช้างและกัมพูชา ซึ่งนำไปสู่ความพยายามสถาปนาอำนาจของสยามในพื้นที่รอยต่อระหว่างอาณาจักรตามมา *พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา* ยืนยันถึงการมาเยือนของสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (ต่อมาคือรัชกาลที่ 1 แห่งรัตนโกสินทร์) และเจ้าพระยาสุรสีห์ (ต่อมาคือสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท)

---

[35] สยามไม่ใช่รัฐขนาดใหญ่รัฐแรกที่แผ่อิทธิพลเข้ามาในอาณาบริเวณใกล้เคียงกับขุขันธ์ แต่มีกรณีของจำปาศักดิ์ที่ขยายพื้นที่ทางอำนาจมาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 23 แล้ว ทั้งยังปรากฏความเป็นไปได้ว่ากลุ่มคนในพื้นที่อีสานใต้อาจรับวัฒนธรรมหรือค่านิยมบางอย่างจากล้านช้างมาระดับหนึ่งแล้วจากการปรากฏของพุทธสถานและตำนานเกี่ยวกับพระพุทธรูปท้องถิ่นที่ปรากฏในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าจำปาศักดิ์สงวนอำนาจของตนเองไว้เพียงแถบบริเวณลำน้ำมูล และในทางปฏิบัติอำนาจการควบคุมเมืองในพื้นที่ของจำปาศักดิ์เองก็มีปัญหา ดังที่เกิดขึ้นในกรณีของเมืองท่งที่หลุดออกจากอำนาจของจำปาศักดิ์และพยายามพึ่งอยุธยาในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 23 ทำให้อาณาจักรขนาดใหญ่ที่เข้ามามีอิทธิพลอย่างชัดเจนจริง ๆ จึงเป็นสยามในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24

[36] กรมศิลปากร, *พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร)*, พิมพ์ครั้งที่ 6 (อุบลราชธานี: วัชรินทร์การพิมพ์, 2539), 10.

[37] เรื่องเดียวกัน.

[38] ความเหลื่อมกันระหว่างนิทานกับที่มาของเจ้าเมืองดูจะมีอยู่ในท้องถิ่นมาแล้วอย่างช้าก็ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 สังเกตได้จากการเล่าเรื่องที่มาของเจ้าเมืองสังขะของแอมอนิเย (โปรดดู: เอเจียน แอมอนิเย, *บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438*, แปลโดย ทองสมุทร โดเร และ สมหมาย เปรมจิตต์ (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541), 119-121.) อย่างไรก็ตาม จำเป็นต้องกล่าวด้วยว่า การแต่งตั้งตำแหน่งขุนนางลอย ๆ ครอบคลุมกลุ่มคนที่กระจัดกระจายในพื้นที่ป่าเขาซึ่งสยามอาจมีอำนาจหรือไม่มีอำนาจในทางปฏิบัติก็ได้ เป็นเรื่องที่เคยเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาอยู่ก่อนแล้ว ดังกรณีของการตั้งพระยาพรหมคีรี - พระยาอินทคีรี และขุนนางละว้าอื่น ๆ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงที่ทัพอยุธยาบุกตีเชียงใหม่, ดู: สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา* (พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2505), 52-55.

ใน พ.ศ. 2319-2320[39] โดยมีการจัดตั้งชุมชนและสถาปนายศขุนนางของสยามให้กับผู้ปกครองท้องถิ่นแถบอีสานใต้

การมาของสยามในระลอก พ.ศ. 2319-2320 นี้เป็นอำนาจที่ชัดเจนและผู้นำท้องถิ่นสามารถรับรู้ได้ในเชิงประจักษ์ โดยเห็นได้ชัดเจนจากกำลังทหารที่เคลื่อนเข้ามาในพื้นที่ สยามยังสามารถเอาชนะจำปาศักดิ์ เวียงจันทน์ รวมถึงมีอำนาจเหนือพื้นที่กัมพูชาได้อย่างสมบูรณ์ในช่วงทศวรรษดังกล่าว การมาของอำนาจใหญ่ที่สามารถสัมผัสได้นี้เองที่น่าจะทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางโลกทัศน์ของผู้นำชุมชนหลายแห่งในท้องที่อีสานใต้ ที่เริ่มจะยอมรับว่าพื้นที่ของตนเองอาจไม่สามารถหลีกหนีจากการปะทะสังสรรค์กับอำนาจของรัฐที่มีขนาดใหญ่กว่า โดยเฉพาะเมื่อสยามสถาปนาความเป็นเอกและพยายามรวบรวมอำนาจในพื้นที่ให้อยู่ใต้ร่มอำนาจสยาม พลวัตทางการเมืองดังกล่าวน่าจะทำให้ผู้นำชุมชนในเส้นทางผ่านของสยามอย่างในพื้นที่ที่จะกลายมาเป็นสุรินทร์ สังขะ และขุขันธ์ ซึ่งสามารถจับกระแสความเปลี่ยนแปลงทางอำนาจในภูมิภาคได้ทัน ตัดสินใจปรับตัวเปลี่ยนรูปแบบการดำรงอยู่ในลักษณะเดิมของตนเองมาเป็นรูปแบบของเมืองที่อยู่ภายใต้ศักดินาของสยาม

ดังที่ได้กล่าวไปก่อนหน้าแล้วว่า การจำกัดตัวเองหรือถูกบีบให้จำกัดตัวของชุมชนในท้องที่เป็นตัวขัดขวางในการเกิดพัฒนาการขึ้นมาเองของอำนาจนำในท้องที่ (หรือในอีกแง่คือการจัดสรรอำนาจภายใน) แต่สยามนั้นเป็นตัวแปรจากภายนอกที่อยู่เหนือการจำกัดของกลุ่มการเมืองภายในท้องที่ ทั้งยังเป็นตัวแปรที่ทรงพลังและมีแรงขับต่อภูมิภาคซึ่งมากเกินกว่าอำนาจขนาดเล็กในท้องที่จะต่อต้านได้ ต่อให้อำนาจของชุมชนขนาดเล็กจำนวนมากในท้องที่จะไม่พอใจต่อการสถาปนาอำนาจหนึ่งใดขึ้นมาเป็นอำนาจนำสูงสุดในท้องที่ แต่การต่อต้านก็ไม่สามารถทำออกมาได้ในระยะแรกที่สยามยังมีกำลังตั้งอยู่ในท้องที่เพื่อสนับสนุนกลุ่มชนชั้นปกครองที่สยามเลือก[40] การเข้าหาสยามจึงถือว่าส่งผลดีในเชิงอำนาจให้กับกลุ่มชนชั้นนำของขุขันธ์ เพราะเป็นการได้รับการรับรองทางอำนาจอย่างเป็นทางการจากสยาม เป็นการประกาศว่าขุขันธ์ อยู่ภายใต้ความคุ้มครองจากสยาม ทำให้อำนาจอื่นต้องรู้สึกชั่งใจก่อนที่จะเข้ามารุกราน นอกจากนี้ยังเป็นการประกาศโดยนัยว่า สยามเป็นผู้รับรองอำนาจของขุขันธ์ในพื้นที่ที่ขุขันธ์อ้างสิทธิ์ ซึ่งหมายความว่าชนชั้นนำขุขันธ์สามารถสถาปนาอำนาจของชุมชนตัวเอง (คือ ขุขันธ์) เหนือพื้นที่ชุมชนอื่นที่เข้าหาสยามช้ากว่าหรือยังคงดำรงสถานะในรูปแบบเดิมอยู่ได้ ในทางโครงสร้างแล้ว รูปแบบดังกล่าวคือการสลายข้อจำกัดของชุมชน

[39] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา*, 414.

[40] ตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงภาวะดังกล่าวคือ กรณีการวิวาทกันของพระยาไกรเมืองขุขันธ์และหลวงแสนเมืองนัน (เจ้าเมืองนัน) ในราว พ.ศ. 2368 ที่พยายามจำกัดวงความขัดแย้งให้อยู่ระหว่างคนในท้องที่และเมื่อข้าหลวงจากกรุงเทพฯ ถูกพระยาไกรดึงเข้ามายุ่งเกี่ยวด้วย เจ้าเมืองนันก็อ้างว่าเป็นเรื่องภายในและพยายามเจรจาเพื่อขอให้ทางกรุงเทพฯ ไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวโดยตรงกับกรณีของตน (ดู: กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, บรรณาธิการโดย ทรงวิทย์ แก้วศรี (กรุงเทพฯ: สามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530), 120.)

ขนาดเล็กในลักษณะเดิมที่มักไม่ยินยอมให้ชุมชนใดชุมชนหนึ่งมีอำนาจเหนือชุมชนอื่นลง และเปลี่ยนให้ขุขันธ์ ซึ่งกลายมาเป็นตัวแทนของสยาม มีสิทธิ์ขาดทางอำนาจในพื้นที่ว่างเปล่าที่ยังไม่มีใครอ้างสิทธิ์

ขณะเดียวกัน การตั้งเขตปกครองอย่างเป็นระบบขึ้นในท้องที่โดยมีคนในท้องถิ่นเป็นตัวกลาง ก็ถือเป็นการสมประโยชน์กันกับความต้องการของราชสำนักกรุงเทพฯ ด้วย ใน *"พงษาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน"* อ้างมูลเหตุหนึ่งที่ทำให้กลุ่มชุมชนของคนซึ่งถูกเรียกว่า "เขมรส่วยป่าดง" ได้รับการสนับสนุนจากอยุธยาให้ตั้งขึ้นเป็นเมืองและได้บรรดาศักดิ์จากอยุธยา คือการที่ผู้นำของกลุ่มคนเหล่านี้ส่ง *"...ช้าง, ม้า, แก่นสน, ยางสน, ปีกนก, นอรมาด, งาช้าง, ขี้ผึ้ง"* ไปถวายกษัตริย์อยุธยา[41] โดยเป็นภาพแทนของการสร้างความสัมพันธ์ด้วยการส่งส่วยสินค้าของป่า และชุมชนของกลุ่มคนที่เข้าหารัฐใหญ่กว่าเหล่านี้อาจไม่ได้เป็นผู้หาของป่าเอง แต่เป็นการคุมกลุ่มคนในพื้นที่อำนาจอีกชั้นหนึ่ง การส่งส่วยสินค้าของป่ายังคงมีความสำคัญต่อสยามมาตลอดจนช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 บทความของประวิทย์ สายสงวนวงศ์ ชี้ว่า สินค้าในลักษณะนี้สัมพันธ์กับการเติบโตทางการค้ากับจีน ซึ่งเป็นการค้าในปริมาณมหาศาล โดยเฉพาะงาช้าง ขี้ผึ้ง และกระวาน ที่น่าจะหมายถึงผลเร่ว ซึ่งสยามจัดให้เป็นส่วยสำคัญของเมืองในอีสานส่วนใหญ่[42]

นอกจากนี้ ในทางยุทธศาสตร์การเมืองระหว่างรัฐ สยามยังหวังพึ่งที่จะใช้ขุขันธ์เป็นเมืองสำหรับการเป็นหูเป็นตาในการสืบราชการในพื้นที่เขมรตอนเหนือด้วย เนื่องจากเป็นเมืองที่มีพื้นที่พรมแดนติดต่อกับทั้งเขตอำนาจของเมืองพระตะบอง จำปาศักดิ์ และราชสำนักกัมพูชา โดยปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ที่ให้สอบเทียบข้อราชการเกี่ยวกับกองทัพญวนของเมืองพระตะบอง (เอกสารเรียกปัตบอง) และเมืองขุขันธ์[43] นอกจากนี้ ในช่วงอันนัม - สยามยุทธ เมืองขุขันธ์ยังถือเป็นอีกเมืองหนึ่งในกลุ่มเมือง *"ลาวเขมรป่าดง"* ที่มีพันธะต้องส่งคนลงไปช่วยเมืองพระตะบองในกรณีที่เกิดปัญหาอีกทางหนึ่ง[44]

อย่างไรก็ตาม ไม่ได้หมายความว่าการที่กรุงเทพฯ ยกให้ขุขันธ์ขึ้นเป็นเมืองและสร้างระบบศักดินาขุนนางที่เทียบเคียงกับส่วนกลางให้ จะทำให้พื้นที่ในควบคุมของขุขันธ์ทั้งหมดกลายเป็นสภาพชุมชนเมือง ทิ้งรูปแบบชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐลง และยุติการมีอยู่ของสภาวะทวิลักษณ์ที่มีอยู่ในท้องที่ เอกสารประวัติศาสตร์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24 พูดถึงชุมชน*ชาวป่า* หรือ*ชาวชนบท*ในลักษณะที่เคยปรากฏในพงศาวดารเขมรน้อยลง ซึ่งเป็นไปได้ว่าเป็นผลมาจากความพยายามสถาปนาชุมชนเมืองขึ้นควบคุมกลุ่มชุมชนขนาดเล็กต่าง ๆ ที่เคยมีในท้องที่แต่

---

[41] กรมศิลปากร, *พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร)*, 10.

[42] ประวิทย์ สายสงวนวงศ์, "การขยายอิทธิพลและการสนับสนุนตั้งเมืองของสยามในพื้นที่อีสาน ต้นพุทธศตวรรษที่ 24," 14.

[43] กระทรวงวัฒนธรรม, กรมศิลปากร, สำนักหอสมุดแห่งชาติ, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จุลศักราช 1171-1174*, บรรณาธิการโดย ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และคณะ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2562), 154.

[44] คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี, *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 12*, 732.

ยังปรากฏร่องรอยอยู่บ้าง เช่น ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 กล่าวถึงกรณีช่วงสงครามเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เกี่ยวกับเจ้าเมืองศรีสะเกษที่แหกค่ายส้มป่อยของล้านช้างออกมาและพยายามจะไปตีเมืองจำปาศักดิ์เพื่อชิงคนของเมืองตนที่ถูกกวาดต้อนไปกลับคืนมา แต่กำลังคนน้อยเกินไปจึงพยายามจะหาคนเพิ่มจากพื้นที่แถบทิวเขาพนมดงรักมาเติมเป็นกำลังในทัพตน ในเอกสารระบุว่าเจ้าเมืองศรีสะเกษจะ *"ลงไปพ่อเอาครัวช่องเสาทุ่งช่องนาง ถ้าได้ครัวแล้วจะยกเข้าตีปาศัก"*[45] กรณีดังกล่าวอาจช่วยชี้ให้เห็นว่า การสถาปนาขุขันธ์ขึ้นเป็นเมืองอาจส่งผลต่อชุมชนอื่น ๆ ในพื้นที่ในแง่ของการควบคุมอำนาจจริง การสนับสนุนอำนาจขุขันธ์ของกรุงเทพฯ ทำให้ชุมชนขนาดเล็กอื่น ๆ ต้องยอมรับอำนาจของขุขันธ์ อำนาจการต่อรองของขุขันธ์จึงเพิ่มมากขึ้น สภาวะทวิลักษณ์ที่แต่เดิมไม่ยินยอมให้ชุมชนหนึ่งใดมีอำนาจเหนือชุมชนอื่นจึงสลายตัวลง ขณะที่ชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐที่ไม่ยอมรับอำนาจก็จำเป็นต้องปลีกตัวออกจากพื้นที่ราบไปยังพื้นที่ภูเขาหรือไปยังพื้นที่ที่ยังคงปรากฏความคลุมเครือทางอำนาจอยู่ ในขณะเดียวกัน ลักษณะการเล่าที่ปรากฏในเอกสารก็ช่วยชี้ว่า ในช่วงเวลาปกติ เมืองศรีสะเกษหรือเมืองอื่น ๆ ในอาณาบริเวณไม่ได้ควบคุมประชากรกลุ่มนี้ไปจนถึงค่อนข้างจะละเลยจนเกิดชุมชนตามช่องเขาต่าง ๆ ขึ้น

อย่างไรก็ตาม การสถาปนาอำนาจเหนือท้องที่ของขุขันธ์นั้นยังอาจสามารถตั้งข้อกังขาได้ว่ามีประสิทธิภาพมากเพียงไร เพราะถึงแม้กลุ่มผู้นำของขุขันธ์จะสามารถช่วงชิงจังหวะในการเสนอตัวเป็นตัวแทนทางอำนาจของสยามในท้องที่ได้ แต่พื้นฐานทางสังคมที่ตกค้างมาจากรูปแบบทวิลักษณ์อาจส่งผลให้ผู้นำชุมชนบางกลุ่มไม่สยบยอมหรือยอมรับลำดับชั้นทางอำนาจของศักดินาเมืองอย่างสมบูรณ์ โดยอาจสามารถเห็นได้ผ่านการต่อต้านของผู้นำชุมชนในท้องที่ซึ่งควรจะอยู่ในการควบคุมของขุขันธ์ กรณีที่โดดเด่นที่สุดคือ กรณีของเจ้าเมืองนัน

เรื่องของเจ้าเมืองนันปรากฏทั้งในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานและจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ระบุถึงราวช่วง พ.ศ. 2369 (ก่อนสงครามคราวเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เล็กน้อย) พญาไกรภักดีเจ้าเมืองขุขันธ์เข้าไปจับคนในเขตของเจ้าเมืองนัน ทำให้เจ้าเมืองนันระดมคนจากบ้านบึงมะลู (ตั้งอยู่ในพื้นที่อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน) มากถึง 5,000 คน เข้ามาโจมตี เจ้าเมืองขุขันธ์ไม่สามารถเกณฑ์คนมาสู้ได้ ทั้งยังเจอกับปัญหาความขัดแย้งภายในจากกลุ่มการเมืองของตนจึงย้ายหนีไปตั้งค่ายอยู่พื้นที่ระหว่างเมืองสังขะกับขุขันธ์ และพยายามขอให้ข้าหลวงสยามที่เข้ามาสักเลกเป็นคนกลางแก้ไขปัญหา สุดท้ายแล้วเจ้าเมืองสังขะที่ดูจะเป็นผู้ใหญ่ที่ได้รับการเคารพนับถือในกลุ่มเมืองป่าดงเข้ามาเป็นผู้ไกล่เกลี่ย เจ้าเมืองนันจึงถอนคนของจากขุขันธ์แล้วพาคนอพยพข้ามเขาพนมดงรักลงไปทางใต้

กรณีของเจ้าเมืองนันค่อนข้างน่าสนใจ เพราะแม้โดยผิวเผินแล้วจะเหมือนเป็นเพียงการกล่าวถึงการวิวาทกันภายในขุขันธ์ แต่ในความเป็นจริงคือการวิวาทกันระหว่างเมืองขุขันธ์และเมือง (หรือชุมชน) ที่ควรจะอยู่ภายใต้การควบคุมของขุขันธ์ โดยประเด็นที่เป็นชนวนคือ

[45] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, 60.

การเข้าไปจับคนหรือเกณฑ์คนในพื้นที่ของกัน ซึ่งแม้ขุขันธ์จะอ้างสิทธิ์ในพื้นที่ว่าเป็นผู้ควบคุมสูงสุดแต่กลับต้องเจอกับการต่อต้านของผู้นำท้องถิ่น

ตัวพื้นที่ที่เจ้าเมืองนันมีอิทธิพลและระดมคนเข้าต่อต้านเมืองขุขันธ์เองก็ค่อนข้างน่าสนใจ เพราะบ้านบึงมะลูเป็นชุมชนขนาดเล็กในพื้นที่ค่อนข้างไกลจากตัวเมืองขุขันธ์ อยู่บริเวณใกล้กับรอยต่อที่คลุมเครือทางอำนาจกับเขมร และอยู่ใกล้กับแนวทิวเขาพนมดงรัก การระดมคนได้ถึง 5,000 คน ดูจะเป็นปริมาณที่มากเกินกว่าชุมชนขนาดเล็กเพียงชุมชนเดียวจะสามารถทำได้ แต่เอกสารรัชกาลที่ 3 ยืนยันตัวเลขดังกล่าวและยืนยันด้วยว่ากำลังส่วนตัวของพญาไกรเมืองขุขันธ์แม้รวมกับกำลังจากเมืองสังขะแล้วก็ยังสู้ปริมาณไม่ได้

อาจเป็นไปได้มากกว่าที่เจ้าเมืองนันแห่งบ้านบึงมะลูน่าจะเป็นคนที่ได้รับความเคารพนับถือในพื้นที่บึงมะลูและบริเวณพื้นที่ช่องเขาจากบึงมะลูลงไปถึงเขมรตอนเหนือ เจ้าเมืองนันอาจเป็นคนที่คอยทำหน้าที่เป็นคนกลางระหว่างชุมชนเมืองกับกลุ่มคนหลีกหนีรัฐที่กระจัดกระจายอยู่ในอาณาบริเวณนั้นอยู่ก่อนแล้ว เมื่อเจ้าเมืองขุขันธ์พยายามเข้าไปจับคนในพื้นที่ดังกล่าว จึงทำให้เกิดความไม่พอใจในท้องที่ขึ้น เพราะผิดจากลักษณะธรรมเนียมเดิมที่เคยปฏิบัติกันมา และด้วยความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันของเจ้าเมืองนันกับชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐจำนวนมากจึงเกิดการรวมกำลังเฉพาะกิจกันขึ้นเพื่อต่อต้านอำนาจของเมืองขุขันธ์ พฤติกรรมของเจ้าเมืองนันและคนในทัพช่วงหลังการเจรจากับคนกลางแล้วก็ดูจะยืนยันลักษณะความสัมพันธ์ข้างต้นกล่าวคือ กำลังคนกว่า 5,000 คน สามารถสลายตัวไปได้อย่างรวดเร็ว เจ้าเมืองนันเองก็ย้ายตัวเองและครัวในบังคับข้ามช่องเขาไปยังพื้นที่ของเขมร ซึ่งน่าจะหมายถึงพื้นที่ตอนเหนือบริเวณมะลูไปร ซึ่งเป็นพื้นที่ที่แม้สมัยรัชกาลที่ 5 แล้วก็ยังถูกชาวตะวันตกบันทึกว่าเป็นพื้นที่ซึ่งมีชุมชนชาวเขมรกระจายตัวตามแถบทิวเขา แต่ส่วนใหญ่เต็มไปด้วยป่า และชุมชนกระจัดกระจายของกลุ่มชาติพันธุ์กูยและปอร์ (Kouy and Pear)[46]

ภาพของปัญหาในการควบคุมคนและพื้นที่ของเมืองขุขันธ์ในเขตอำนาจของตนยังอาจสามารถเห็นได้จากเรื่องเล่าของท้องถิ่นในบางพื้นที่ด้วย ในพื้นที่ของอำเภอขุขันธ์ ภูสิงห์ และบางส่วนของขุนหาญ โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ราบที่มีการทำกสิกรรม มักมีเรื่องเล่าของชุมชนตนที่พัวพันเกี่ยวข้องกับการมีอยู่ของเจ้าเมืองขุขันธ์กับชุมชนของตน เช่น การทำพิธีเริ่มฤดูกาลจับปลาและเรื่องเล่าเกี่ยวกับจับปลาของเจ้าเมืองขุขันธ์ในพื้นที่ทางตอนเหนือของขุขันธ์และชุมชนชาวกูยในแถบปรือคันในตะวันออกของขุขันธ์ หรือการเล่าเรื่องที่พยายามผูกผู้นำชุมชนของตนเองเข้ากับการเป็นคนในบังคับของเจ้าเมืองขุขันธ์ในบ้านขุนหาญ ที่อำเภอขุนหาญ แต่เรื่องเล่าในลักษณะดังกล่าวกลับไม่ค่อยถูกพูดถึงในพื้นที่ที่ติดกับเขตทิวเขาพนมดงรักในอำเภอขุนหาญและกันทรลักษ์ บางชุมชนแม้จะรับรู้ถึงการมีอยู่ของขุขันธ์แต่ไม่ได้ใส่ใจ

[46] Etien Aymonier, *Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia*, trans. Walter E. J. Tips, (Bangkok: White Lotus, 1999), 2-3.

ไปจนถึงไม่สนใจภาวการณ์ของเรื่องราวตำนานที่เกี่ยวข้องกับขุขันธ์ด้วยซ้ำ กระทั่งพื้นที่ที่เคยเป็นศูนย์กลางของเมือง อย่างเมืองกันทรารักษ์ (บ้านเมืองกัณฑ์ ตำบลบักดอง อำเภอขุนหาญ) และเมืองอุทุมพร (อำเภอกันทรลักษ์) จะมีเรื่องเชื่อมโยงกับศูนย์อำนาจอย่างเด่นชัด ก็เมื่อล่วงเข้าไปในช่วงรัชกาลที่ 4 แล้ว

ตำนานของพื้นที่หนึ่งที่น่าสนใจคือ ตำนานหลวงพ่อตาตน ที่บ้านสำโรงเกียรติ ตำบลบักดอง อำเภอขุนหาญ ซึ่งเล่าถึงที่มาและอภินิหารของพระพุทธรูปท้องถิ่นของชุมชน และมีส่วนที่เกี่ยวโยงกับเจ้าเมืองขุขันธ์ คือ การเล่าว่าหลวงพ่อตาตนนั้นเคยถูกพยายามอัญเชิญจากชุมชนไปประดิษฐานที่เมืองขุขันธ์โดยเจ้าเมืองขุขันธ์มาก่อน แต่ด้วยอิทธิฤทธิ์ทำให้ช้างไม่ยอมเดิน และเจ้าเมืองขุขันธ์ต้องยอมแพ้ไม่อัญเชิญพระพุทธรูปองค์นี้ไปจากชุมชน ลักษณะการเล่าตำนานดังกล่าวแม้จะปรากฏความเชื่อมโยงกับเจ้าเมืองขุขันธ์ แต่ไม่ใช่ภาพของการสยบยอมเป็นเนื้อเดียวกัน และมีการประกาศชัยชนะเล็ก ๆ น้อย ๆ ต่ออำนาจการเมืองที่เหนือกว่าอยู่ในเรื่องเล่าของชุมชน

กรณีดังกล่าวเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่าอำนาจในการควบคุมทางการเมืองของเจ้าเมืองขุขันธ์ต่อเมืองหรือชุมชนที่ควรขึ้นกับขุขันธ์ไม่ได้มีอย่างสมบูรณ์ ระบบขุนนางศักดินาที่ควรประกาศลงทับลงบนพื้นที่กลับมีข้อจำกัดในทางปฏิบัติ ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องมาจากรูปแบบการเมืองแบบเก่าที่ยังตกค้างอยู่ในสำนึกของกลุ่มคนต่าง ๆ ในท้องที่อยู่ กล่าวคือ ผู้นำชุมชนบางส่วนยังคงมีมุมมองของความเท่าเทียมกันตกค้างอยู่ ไม่ได้มองว่าเมืองเอกอย่างขุขันธ์มีอำนาจเหนือตนอย่างในโครงสร้างที่ราชสำนักสยามกำหนด บางชุมชนตามพื้นที่ที่ปรากฏความคลุมเครือทางอำนาจเองก็อาจยังปรากฏลักษณะของชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐอยู่ ทำให้สามารถเกิดความรู้สึกต่อต้านเมื่อไม่เต็มใจในกลุ่มผู้นำชุมชนที่อยู่นอกวงของศูนย์อำนาจได้ง่าย หรือเมื่อไม่สามารถรักษาผลประโยชน์เอาไว้ได้ก็เลือกอพยพย้ายหนีไปที่ห่างไกลจากอำนาจของขุขันธ์ (และไกลจากอำนาจของเมืองอื่น) อันที่จริง ขุขันธ์อาจไม่ได้มีอำนาจเหนือชุมชนอื่นอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดมาตั้งแต่แรกแล้ว เพียงแต่การเข้าหาสยามและการเสนอตัวเป็นตัวกลางหรือตัวแทนของท้องที่ ให้กับสยามเป็นกลุ่มแรก ๆ ทำให้ได้รับอำนาจเสมือนในการดูแลในทางตำแหน่ง แต่มีปัญหาในการนำไปใช้ปฏิบัติจริง เมื่อประกอบกับการเมืองภายในเมืองขุขันธ์เองที่วิวาทขัดแย้งกัน จึงเกิดความล้มเหลวในการจัดการและรับมือกับชุมชนรอบนอกที่ควรจะอยู่ในอำนาจของตน

5. การกระชับอำนาจของสยาม

ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ราชสำนักสยามยังไม่ได้ตระหนักถึงปัญหาในท้องที่ของเมืองขุขันธ์นัก และอาจไม่ทราบ (หรืออาจไม่สนใจ) ว่ากลุ่มอำนาจที่ตนเองหนุนประสบกับปัญหาบางอย่างในการควบคุมอำนาจในพื้นที่ ในเอกสารรัชกาลที่ 3 ชี้ให้เห็นว่าข้าหลวงสยามที่

เข้าไปสักเลกยังค่อนข้างสับสนในการลำดับอำนาจและอิดออดไม่อยากเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับปัญหาในท้องที่[47] และหากอ้างเอาตามเรื่องเล่าของ *พื้นเวียง* การพยายามจัดการความขัดแย้งด้วยการส่งพระยาโคราชเข้ามาในพื้นที่ก็ไม่ใช่ทางเลือกในการแก้ปัญหาที่ดีนัก[48]

อย่างไรก็ตาม ปัญหาการเมืองภายในซึ่งเป็นผลมาจากโครงสร้างรูปแบบชุมชนแต่เดิมของขุขันธ์ ที่สุดแล้วจะถูกรวบยอดเข้ากับเหตุการณ์สงครามคราวเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 พื้นที่ในอีสานใต้โดยเฉพาะในขุขันธ์และศรีสะเกษประสบกับความเสียหายค่อนข้างมากในช่วงสงครามดังกล่าว เพราะเป็นหนึ่งในพื้นที่สงครามโดยตรง ความสูญเสียที่เกิดขึ้นในช่วงดังกล่าวมีมากพอที่จะทำให้แม่ทัพสยามเลือกจะละเว้นไม่เกณฑ์กำลังจากอีสานใต้ไปหนุนกำลังพลที่ตีเวียงจันทน์ในช่วงหลังจากนั้น[49] ขณะที่มหาดไทยก็ประเมินว่าเสบียงของหัวเมืองตะวันออก (หมายถึงภาคอีสานของไทยในปัจจุบัน) ที่ประสบกับสภาพสงครามอาจไม่เพียงพอตลอดปีและให้เมืองประจิมเตรียมเสบียงสำรองไว้ พร้อมกับออกข้ออนุญาตให้มูลนายของเมืองในอีสานใต้ที่ลงมาตามคนของตัวเองในท้องที่อื่นสามารถนำตัวคนของตนกลับภูมิลำเนาได้โดยไม่จำเป็นต้องรายงานและรอการอนุญาตจากส่วนกลาง[50]

ภายใต้ความสูญเสียดังกล่าว แม้จะเป็นผลลบต่อประชากรที่ดำรงอาศัยอยู่ในพื้นที่ แต่กลับมีผลทางบวกในแง่ของการควบคุมอำนาจ เพราะความขัดแย้งทางอำนาจและการเมืองในท้องที่ถูกล้างไพ่ใหม่ ขณะเดียวกันราชสำนักกรุงเทพฯ ก็เข้ามาให้ความสนใจกับพื้นที่ดังกล่าวมากขึ้นและพยายามเข้ามาจัดสรรอำนาจอย่างเป็นระบบมากขึ้น ซึ่งอาจเป็นผลพวงมาจากมุมมองของราชสำนักกรุงเทพฯ ที่เห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวอยู่ห่างไกลอำนาจและค่อนข้างไร้เสถียรภาพมากเกินไป ประกอบกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นสุ่มเสี่ยงจะขยายตัวไปคาบเกี่ยวกับปัญหาระหว่างสยามและเวียดนาม จึงจำเป็นต้องมีการกระชับอำนาจและสร้างระบบระเบียบการปกครองที่สอดคล้องกับความต้องการของสยามมากยิ่งขึ้น

ในกรณีของขุขันธ์ มีแต่งตั้งเจ้าเมืองจากสังขะเข้ามาแทนที่กลุ่มเจ้าเมืองขุขันธ์เดิม (กระนั้นก็ดี ยังถือว่าเป็นกลุ่มเครือตระกูลเดียวกัน) ความพยายามดังกล่าวเข้าใจว่าเป็นการพยายามสร้างความมั่นคงภายในให้กับขุขันธ์มากยิ่งขึ้น เพราะภาพลักษณ์ของเจ้าเมืองสังขะในช่วงเวลาดังกล่าว หากอ้างอิงตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ดูจะเป็นคนที่ได้รับการยอมรับจากคนทุกกลุ่มในพื้นที่กลุ่มเมืองป่าดง

---

[47] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, 120.

[48] ใน “พื้นเวียง” อ้างว่า พระยาไกรเมืองขุขันธ์กับพระยาพรหมเมืองคราชมีความแค้นส่วนตัวกันมาก่อน, ดู: ธวัช ปุณโณทก, *รายงานการวิจัยเรื่อง พื้นเวียง: การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน* (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523), 38-40.

[49] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, 132.

[50] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, บรรณาธิการโดย ทรงวิทย์ แก้วศรี (กรุงเทพฯ: สามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530), 29.

รูปแบบหนึ่งของการกระชับอำนาจที่นำไปสู่การควบคุม (หรือความพยายามควบคุม) กลุ่มคนที่หลีกหนีรัฐ คือ ภายใต้การสนับสนุนของสยามเกิดการสถาปนาชุมชนขึ้นเป็น “เมือง” ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 คือ เมืองกันทรารักษ์ (อยู่ในพื้นที่ อำเภอขุนหาญในปัจจุบัน) และเมืองอุทุมพร (อยู่ในพื้นที่ อำเภอกันทรลักษ์ในปัจจุบัน) แล้วส่งคนจากเมืองขุขันธ์ซึ่งมักเป็นญาติหรือบุคคลใกล้ชิดกับเจ้าเมืองขุขันธ์เข้าไปปกครอง ซึ่งแต่เดิมพื้นที่เหล่านี้แม้จะได้รับการอ้างว่าอยู่ในอำนาจของขุขันธ์ แต่อยู่ไกลหรือมีปัญหาในการควบคุมกำลังคน ทั้งยังประกอบด้วยชุมชนขนาดเล็กจำนวนมากกระจัดกระจายกันและมีการเคลื่อนย้ายคนข้ามไปมาระหว่างแนวทิวเขาพนมดงรักอยู่บ่อยครั้ง น่าสนใจว่า ศูนย์กลางเดิมเมืองที่เกิดขึ้นใหม่เหล่านี้ไม่ได้ถูกตั้งขึ้นในพื้นที่ราบขนาดใหญ่ที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำของเขตปกครองเมือง แต่ตั้งอยู่ใกล้กับพื้นที่ภูเขาและช่องเขาสำคัญที่ติดต่อกับพื้นที่ในกัมพูชา ซึ่งอาจมองได้ว่า เป็นความพยายามของเมืองขุขันธ์ (และได้รับความเห็นชอบจากราชสำนักกรุงเทพฯ) ที่นอกจากจะตั้งบ้านขึ้นเป็นเมืองเพื่อสนับสนุนความมั่นคงทางการทหารแล้ว ยังมีเป้าหมายในการควบคุมคนในพื้นที่ที่ยากต่อการควบคุม คือ ชุมชนของผู้หลีกลี้รัฐในบริเวณภูเขา และสกัดการลักลอบโยกย้ายหนีของคนที่พยายามออกจากวงอำนาจผ่านทางช่องเขา เมืองกันทรารักษ์นั้นบ่งบอกโดยชื่ออยู่ด้วยซ้ำว่าเป็น “ผู้รักษาช่องเขา”

การขยายอำนาจในการควบคุมไม่ได้จำกัดวงอยู่แต่เฉพาะฝั่งด้านเหนือของแนวทิวเขาพนมดงรักเท่านั้น แต่ขุขันธ์ยังพยายามเข้าไปจัดการกับพื้นที่ในมโนไพร (มะลูไปร) ซึ่งในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ไม่แน่ชัดว่าอยู่ภายใต้อำนาจของใครกันแน่ (คาบเกี่ยวขุขันธ์ จำปาศักดิ์ และกัมพูชา) แต่ปรากฏการกล่าวถึงไปในลักษณะของพื้นที่กลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่กระจายตัวเป็นชุมชนขนาดเล็กตามพื้นที่ทิวเขาพนมดงรักและแนวป่า พื้นที่ดังกล่าวต่อกับชุมชนฝั่งตะวันออกในอำนาจของขุขันธ์ผ่านช่องเขาจำนวนมาก และน่าจะมีการเคลื่อนย้ายประชากรไปมา รวมถึงการหลบหลีกอำนาจรัฐด้วยการย้ายข้ามฝั่งไปมาระหว่างกลุ่มชุมชนทั้งสองอยู่บ่อยครั้ง เพราะปรากฏเรื่องในลักษณะดังกล่าวทั้งในเรื่องของเจ้าเมืองนัน เรื่องการตั้งเมืองอุทุมพร และเรื่องการตั้งเมืองมโนไพร ขุขันธ์ได้เข้าไปจัดการพื้นที่ดังกล่าวด้วยการสถาปนาพื้นที่มโนไพรให้กลายเป็นเมือง ส่งคนในสังกัดโดยตรงของตนจากเมืองขุขันธ์ไปเป็นเจ้าเมือง[51] และเรียกส่วยจากชาวกูยและปอร์เป็นข้าวกับขี้ผึ้ง[52]

การกระชับอำนาจดังกล่าวไม่ได้เป็นเพียงการสร้างระบบการปกครอง แต่เป็นความพยายามควบคุมให้อยู่ในอำนาจขุขันธ์ เพราะเมืองทั้งหมดที่ตั้งขึ้นมาไม่ได้ยกเอาผู้ปกครองในท้องที่เป็นเจ้าเมือง แต่เอาคนจากเมืองขุขันธ์ที่เป็นเครือข่ายโดยตรงของเจ้าเมืองขุขันธ์มาปกครอง ซึ่งเห็นได้อย่างชัดเจนว่าขุขันธ์ตั้งใจจะตัดคนกลางที่เคยเป็นคนท้องที่ออก

[51] กรมศิลปากร, *พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร)*, 46.

[52] Aymonier, *Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia*, 3.

ดึงเอาพื้นที่ดังกล่าวให้เข้ามาอยู่ในอำนาจอย่างเต็มที่ และพยายามลดปัญหาการเคลื่อนย้ายประชากรระหว่างช่องที่ลงด้วยการเข้าไปควบคุมทั้งสองฝั่งของช่องเขาในแนวทิวเขาพนมดงรักอย่างใกล้ชิด รูปการณ์ดังกล่าวยังอาจทำให้กลุ่มประชากรในชุมชนขนาดเล็กเลิกเคลื่อนย้ายในลักษณะหนีไปทั้งชุมชนและกลายเป็นชุมชนติดที่ในพื้นที่ราบใกล้แนวทิวเขาไป

อีกเหตุหนึ่งที่เกิดควบคู่กันไปกับความพยายามกระชับอำนาจของสยาม (และสนับสนุนอำนาจของผู้ปกครองท้องถิ่นขุขันธ์ไปในตัว) คือการตั้งถิ่นฐานของชาวลาวในท้องที่อำนาจของขุขันธ์ โดยเป็นกลุ่มที่ถูกกวาดต้อนมาหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ ในความเป็นจริง การพยายามสืบสาแหรกประชากรกลุ่มชาติพันธุ์ลาวในพื้นที่ศึกษาทำให้ค่อนข้างลำบาก เพราะประวัติท้องที่เล่าถึงการกวาดต้อนกลุ่มคนจากพื้นที่ประเทศลาวในปัจจุบันมายังขุขันธ์หลายครั้ง การเล่าเรื่องของแต่ละคนในชุมชนเองก็ไม่แน่นอนและยากจะระบุชัดเจนว่าชาวลาวกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในท้องที่หนึ่ง ๆ เข้ามาอยู่ตั้งแต่ก่อนสงครามเจ้าอนุวงศ์แล้ว หรือหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ หรือเข้ามาในช่วงสงครามเย็น แต่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ให้ข้อมูลในลักษณะที่ว่ามีความพยายามนำคนลาวเข้ามาเพิ่มเติมแทนประชากรที่ขาดหายไปในพื้นที่[53] ก็เป็นภาพหนึ่งที่บ่งชี้ให้เห็นว่าอาจมีการนำเข้าประชากรจำนวนมากเข้ามาจริง

การกวาดต้อนชาวลาวเข้ามาในท้องที่หลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ หากเกิดขึ้นจริง จะยังประโยชน์แก่กลุ่มชนชั้นปกครองในท้องที่ในแง่ที่ว่า กลุ่มคนลาวที่กวาดต้อนมานี้คุ้นชินกับระบบมูลนายอยู่แล้ว (และอาจมีมูลนายเป็นผู้นำการถูกกวาดต้อนมาพร้อมแล้วด้วย) ทำให้สามารถสถาปนาสายงานการปกครองลงในกลุ่มคนเหล่านี้ได้เลย และทำให้ประชากรใหม่กลายมาเป็นฐานสำหรับสนับสนุนอำนาจของชนชั้นปกครองขุขันธ์ในการรับมือกับกลุ่มคนหรือชุมชนอื่นที่ยังไม่ยอมรับกับรูปแบบอำนาจที่เกิดขึ้นใหม่

รูปการณ์ดังกล่าวมาเหล่านี้ค่อนข้างตรงกับข้อเสนอของประวิทย์ สายสงวนวงศ์ ที่มองว่าสยามเข้ามาควบคุมเมืองที่ตั้งอยู่ในจุดยุทธศาสตร์และเข้ามาปรับรูปแบบการจัดการด้านการปกครองให้เป็นระบบมากยิ่งขึ้น โดยยังคงลักษณะอำนาจพื้นฐานของความเป็นรัฐจารีตเอาไว้อยู่[54]

อำนาจทางการเมืองที่เพิ่มขึ้นของขุขันธ์ทำให้อำนาจต่อรองและอิทธิพลของผู้นำชุมชนท้องถิ่นสิ้นสุดลง เพราะผู้ครองเมืองขนาดใหญ่ที่คอยควบคุมช่องเขาและพื้นที่พรมแดนที่เคยคลุมเครือทางอำนาจอยู่กลายเป็นคนในเครือข่ายสายบัญชาการจากเมืองขุขันธ์โดยตรง และแม้ว่าการกระชับอำนาจดังกล่าวอาจไม่ได้ทำให้ชุมชนของผู้หลีกหนีรัฐสลายตัวไปอย่างสมบูรณ์ แต่การที่คนซึ่งเป็นตัวแทนในการเชื่อมต่อระหว่างเมืองกับชุมชนหลีกรัฐของตนกลายเป็นคนจากขุขันธ์โดยตรงไปแล้วก็ทำให้ความเคลื่อนไหวต่าง ๆ เป็นการเคลื่อนไหวที่อยู่ในโอวาท

[53] กรมศิลปากร, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, 133.

[54] ประวิทย์ สายสงวนวงศ์, "การกระชับอำนาจของสยามในพื้นที่อีสานหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369," 139-154.

ของขุขันธ์ไปโดยปริยาย การเข้าควบคุมพื้นที่ซึ่งเคยไกลจากศูนย์กลางอำนาจอย่างใกล้ชิดถึงขนาดเข้าคุมทั้งสองฝั่งของช่องเขาทำให้ความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ถูกจับตาอย่างใกล้ชิดตามมาเช่นกัน รูปแบบในการต่อต้านหรือไม่ประนีประนอมกับอำนาจส่วนกลางที่เหลือ-ถ้าหากจะมีอยู่-จึงเป็นการต่อต้านในฐานะของพวกนอกกฎหมายไป

การกระชับอำนาจซึ่งนำไปสู่ความสำเร็จในการควบคุมกำลังคนของเมืองขุขันธ์จึงถือเป็นการปิดฉากสำนึกแบบทวิลักษณ์ที่อาจหลงเหลืออยู่และรูปแบบการเมืองแบบชุมชนขนาดเล็กของขุขันธ์ลงโดยสิ้นเชิง พร้อมกันนั้นก็ทำให้รูปแบบกระแสพัฒนาการของการเมืองการปกครองขุขันธ์ไหลไปในทิศทางเดียวกันกับหัวเมืองตะวันออก (อีสาน) อื่น ๆ ในปลายพุทธศตวรรษที่ 25 และนำเนื่องไปสู่การปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาลในที่สุด

6. บทสรุป

บทความนี้พยายามเข้าใจพัฒนาการทางการเมืองของขุขันธ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 ซึ่งเป็นช่วงที่ขุขันธ์ได้รับการยกสถานะเป็นเมืองภายใต้อำนาจของสยาม และกลายเป็นผู้ดูแลพื้นที่ในอาณาบริเวณจังหวัดศรีสะเกษในปัจจุบัน แต่รูปแบบทางสังคมที่มีอยู่ในช่วงเวลาก่อนหน้านั้น ถือเป็นข้อจำกัดที่ทำให้เจ้าเมืองขุขันธ์ในระยะแรกไม่สามารถมีอำนาจนำได้อย่างสมบูรณ์ โดยเฉพาะปัจจัยทางภูมิศาสตร์ที่ติดกับทิวเขาพนมดงรัก พลเมือง และความหลากหลายของผู้คนที่มีวิถีชีวิตดำเนินไปอย่างไม่แน่นอน บางแห่งไม่ได้อาศัยเป็นชุมชนหลักแหล่งตายตัว แต่มีเป้าหมายสำคัญคือการหลีกหนีการถูกควบคุมโดยรัฐจากพื้นที่ราบอันเป็นกลยุทธ์การปฏิเสธรัฐที่มีพลังเคลื่อนไหวอยู่ในพื้นที่นี้มาตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

บริบทดังกล่าว มีผลทำให้การควบคุมอำนาจของขุขันธ์ไม่สามารถดำเนินกิจการได้อย่างเบ็ดเสร็จ และโดยพัฒนาการภายในพื้นที่แล้วขุขันธ์อาจไม่ได้มีอำนาจนำอย่างสมบูรณ์ในพื้นที่ด้วยซ้ำ แต่รูปแบบดังกล่าวจะเริ่มหมดความสำคัญลงเมื่อเวลาล่วงเข้าสู่ช่วงหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์และพุทธศตวรรษที่ 25 ที่อำนาจสยามเข้ามาสนับสนุนอำนาจและทำให้เมืองขุขันธ์สามารถควบคุมพื้นที่ได้มากขึ้น ทำให้อำนาจท้องถิ่นในชุมชนขนาดเล็กตามแนวทิวเขาหรือชุมชนที่เคยหลบลี้รัฐอยู่แต่เดิมค่อย ๆ สิ้นสภาพลง ผู้คนเริ่มปรับตัวเข้าสู่การเป็นพลเมืองของรัฐในพื้นที่ราบ และมอบอำนาจนำในท้องที่ให้เมืองขุขันธ์เป็นตัวแทนควบคุมพลเมืองในฐานะส่วนหนึ่งของสยาม มีสิทธิแห่งรัฐสามารถแทรกซึมเข้าไปควบคุมความคิด และปราบปรามผู้หลีกหนีรัฐหรือผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อการปกครองได้อย่างเต็มที่

แต่อย่างไรก็ดี การศึกษาประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางเมืองของขุขันธ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 24-25 นั้น ยังสามารถศึกษาในมิติอื่นได้อีกมาก ไม่จำเป็นต้องวิเคราะห์สังคมการเมืองของพื้นที่นี้บนฐานทฤษฎีของ Scott แต่เพียงอย่างเดียว เพราะในแง่การเมืองของพื้นที่ยังพบความสัมพันธ์ของรัฐจารีตที่ไม่ได้มีพันธะต่อกันอย่างกลมกลืน โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่

ผู้นำรัฐโน้มนำจักรวาลทัศน์แบบมัณฑะซึ่งเชื่อมโยงอำนาจถึงกันอย่างหลวม ๆ เป็นแกนหลักของการปกครอง ในทิศทางข้างหน้าจึงจำเป็นต้องศึกษาต่อไปอีกว่าในสภาวะทวิลักษณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่นี้ กลุ่มการเมืองท้องถิ่นใกล้เคียงอื่น เช่น สังขะ สุรินทร์ นางรอง อุบลราชธานี นครราชสีมา ร้อยเอ็ด จำปาศักดิ์ และมลูไพร มีการต่อรองทางอำนาจอย่างไรกับกลุ่มผู้หลีกหนีรัฐที่อาศัยอยู่ในพื้นที่แถบนี้ รวมไปถึงกิจการของอาณานิคมที่เข้ามามีบทบาทในพื้นที่นี้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 25 มีส่วนสำคัญอย่างไรต่อการจัดการผู้คนในพื้นที่แนวทิวเขาพนมดงรักซึ่งกลุ่มอำนาจแต่ละกลุ่มแทบไม่มีเอกภาพเป็นหนึ่งเดียวกันอย่างแท้จริง เพราะประเด็นเหล่านี้สำคัญอย่างยิ่งต่อการทำให้ภาพประวัติศาสตร์ท้องถิ่นศรีสะเกษและพื้นที่ใกล้เคียงได้รับการพิจารณาในประเด็นที่หลากหลายยิ่งขึ้น ประเด็นเหล่านี้ไม่เพียงสำคัญต่อการทำให้ภาพประวัติศาสตร์ท้องถิ่นศรีสะเกษและพื้นที่ใกล้เคียงได้รับการพิจารณาในหัวข้อที่หลากหลาย แต่ยังมีส่วนทำให้ชีวิตของผู้คนธรรมดาได้ถูกยกขึ้นมาสนทนาบนพื้นที่ทางวิชาการมากขึ้น

รายการอ้างอิง

กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3. บรรณาธิการโดย ทรงวิทย์ แก้วศรี. กรุงเทพฯ: สามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530.

กรมศิลปากร. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4. บรรณาธิการโดย ทรงวิทย์ แก้วศรี. กรุงเทพฯ: สามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, 2530.

กรมศิลปากร. *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3 อักษรขอมโบราณ พุทธศตวรรษที่ 14-16*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2564.

กรมศิลปากร. *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 เรื่องเมืองนครจำปาศักดิ์.* พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2484.

กรมศิลปากร. *พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ของหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม คเนจร).* พิมพ์ครั้งที่ 6. อุบลราชธานี: วัชรินทร์การพิมพ์, 2539.

กระทรวงวัฒนธรรม, กรมศิลปากร, สำนักหอสมุดแห่งชาติ. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จุลศักราช 1171-1174.* บรรณาธิการโดย ก่องแก้ว วีระประจักษ์, พิมพ์พรรณ ไพบูลย์หวังเจริญ, จุง ดิบประโคน, ชญานุตย์ จินดารักษ์, และ สันติ วงศ์จรูญลักษณ์. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2562.

เก่งกิจ กิตติเรียงลาภ. “รัฐกูเกลี่ยดมึง! (จาก) Pirre Clastres และ Jame C. Scott (ถึงธเนศ วงศ์ยานนาวา).” ใน *ครอบครัวจินตกรรม: บทวิเคราะห์ว่าด้วยชุมชน การปกครอง และรัฐ*, บรรณาธิการโดย ธเนศ วงศ์ยานาวา, 167-168. กรุงเทพฯ: Illuminations Editions, 2561.

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี. *ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 12*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2549.

คายส์, ชาร์ลส์ เอฟ. *อีสานนิยม: ท้องถิ่นนิยมในสยามประเทศไทย.* แปลโดย รัตนา โตสกุล. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2556.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. *พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา.* พระนคร: โอเดียนสโตร์, 2505.

เติม วิพากษ์พจนกิจ. *ประวัติศาสตร์อีสาน*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2557.

ธวัช ปุณโณทก. *รายงานการวิจัยเรื่อง พื้นเวียง: การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.* กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา, 2523.

นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. “ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.

ประวิทย์ สายสงวนวงศ์. “การกระชับอำนาจของสยามในพื้นที่อีสานหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369.” *วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี* 15, ฉ. 3 (กันยายน-ธันวาคม 2567): 139-154.

ประวิทย์ สายสงวนวงศ์. “การขยายอิทธิพลและการสนับสนุนตั้งเมืองของสยามในพื้นที่อีสานตันพุทธศตวรรษที่ 24.” *วารสารประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ* 45, ฉ. 1 (มกราคม-ธันวาคม 2563): 1-18.

ไพฑูรย์ มีกุศล. *การปฏิรูปการปกครองมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436-2453*. ม.ป.ท.: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครู, 2517.

อุราลักษณ์ สิถิรบุตร. “มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

แอมอนิเย, เอเจียน. *บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438.* แปลโดย ทองสมุทร โดเร และ สมหมาย เปรมจิตต์. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2541.

Aymonier, Etiene. *Khmer Heritage in the Old Siamese Provinces of Cambodia*. Translated by Walter E. J. Tips. Bangkok: White Lotus, 1999.

Evrard, Oliver, and Chanthaphilith Chiemsisouraj. “The ruins, the “savages” and the princess: myths, migrations and belonging in Viang Phu Kha, Laos.” In *Mobility and Heritage in Northern Thailand and Laos: Past and Present*, edited by Olivier Evrard, 55-73. Chiang Mai: Center for Ethnic Studies and Development, Faculty of Social Science, Chiang Mai University, 2013.

Michaud, Jean. “Editorial – Zomia and beyond.” *Journal of Global History* 5, no. 2 (July, 2010): 187-214.

Michaud, Jean. *Historical dictionary of the peoples of the Southeast Asian massif*. 2nd ed. Lanham, Md.: Scarecrow Press, 2006.

Scott, James C. *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*. New Haven: Yale University Press, 2017.

Scott, James C. *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. Singapore: NUS Press, 2010.

Stringham, Edward Peter, and Caleb J. Miles. “Repelling states: Evidence from upland Southeast Asia.” *Rev Austrian Econ* 25, no. 1 (March, 2012): 17-33.